

ЧЕТЕНЕТО И КНИГАТА В БЪЛГАРИЯ (2006-2021) – СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ

Доц. д-р Боряна Димитрова

Елена Лилова

Д-р Ваня Георгиева

Настоящият текст е обобщение на регулярни национално представителни проучвания на читателските практики през 15 годишен период от време – 2006-2021 г., проведени от социологическа агенция Алфа Рисърч. Финалният етап е част от интердисциплинарен изследователски проект „Читателски практики в България“ (2014 – 2019г.), финансиран по фонд „Научни изследвания“ и част от сборника „Читателски практики в България 2006–2022“, със съставител проф. Александър Кьосев.

ВЪВЕДЕНИЕ

Към 2006г., дали случайно, или както казват, „по повелята на времето“, съчетаването на професионалните интереси на издатели, сдружения и академична общност към случващото се с читателските публики в България и българския книжен пазар, даде тласък на първото по рода си социологическо проучване в най-новата ни история на читателските практики, свързаните с книгата институции и основните актьори в тях. По това време проектът изглеждаше като самотно и донякъде инцидентно занимание, което можеше да хвърли известна светлина върху случващото се в това противоречиво структуриращо се поле, но не и да проследява по-трайни социални тенденции.

Впоследствие, с обособилия се и институционализиран траен интерес към тази проблематика в Катедрата по културология на СУ „Климент Охридски“, проучването беше включено като един от изследователските модули в интердисциплинарния проект „Читателски практики в България“ (2014 – 2019г.), осъществяващо се под ръководството на проф. Александър Кьосев. Проблематиката и индикаторите бяха доразвити, обогатени и задълбочени, така че да обхванат възможно най-много аспекти на четенето като културна и социална практика.

Настоящата глава от книгата представя сравнителен и темпорален анализ на основните резултати от петте вълни на този проект (2006, 2014, 2016, 2019 и 2021г.)¹. Те са систематизирани и разгледани в три разреза:

- Четенето в социалния свят
- Четенето в биографичния път
- Циркулацията на книгите

¹ Всички проучвания са проведени от Социологическа агенция „Алфа Рисърч“ и са представителни за пълнолетното население на страната. Те са осъществени по сравнима методология, както по отношение структурата на извадката и набирането на първичната информация, така и по отношение на част от индикаторите. Това позволява да се проследят тенденциите във формирането и промяната на читателските практики, в циркулацията на книгите и начините на четене. Анкетирани са по домовете им 1000 пълнолетни граждани във всяка вълна. Използвана е двустепенна стратифицирана по регион и тип населено място извадка с подбор на респондентите по квота въз основа на признаците пол, възраст и образование.

Развитието на този дългогодишен проект носи отпечатъка на началния си социален живец - нарастващата тревожност сред издатели, писатели, учители, академична общност за намаляване на четящата аудитория, особено сред по-младите поколения, за дефицитите в разбирането, тълкуването и преживяването на писмения текст, регистрирани от международното изследване PISA и от други печални класации. Затова социологическата част не е абстрактно теоретична, а вплетена в социалните и комуникационни процеси, в които са потопени книжният пазар и читателските практики и които взаимно си влияят.

При подготовката на текста, събирайки накуп и подлагайки на критическа оценка използваните подходи и индикатори в тези три направления, се натъкнахме на обстоятелството, че освен изграденият устойчив набор от въпроси, позволяващи да се проследи динамиката на процесите, периодически „изскачат“ любопитни щрихи, екзотични детайли, или изоставени опции, просто защото са били „вкоренени“ в спецификата на конкретен момент, или злосторна ситуация, която не е намерила своето по-нататъшно развитие. Естествено, такива отделни елементи не могат да бъдат използвани в един лонгитюден анализ, но те не губят от това социологическата си значимост – симптоматични са за времето, за лутанията и търсенето на решения, характерни за основни актьори в това поле. Затова, част от тези индикатори „без продължение“ също са включени в анализа, като релевантни за строго определен времеви период².

Основният ни извод и теза, която защитаваме е, че четенето в индивидуалния, социален и пазарен контекст търпи не само количествени промени, преминава не само през етапи на еволюция (масовизиране), своего рода деволуция (обратно затваряне в по-малки и капсулирани социални общности), последвано от фрагментиращо „демократизиране“ в епохата на интернет, но и само се трансформира под влияние на изменящите се социална среда и практики. Такива мощни и всеобхватни процеси като медиатизирането на културния живот посредством телевизията, глобалната дигитализация и ефектът, който упражнява интернет върху създаването, разпространението и четенето на текстове, променят практиките на четене, ролята им в биографичния път на човека и механизмите на книжния пазар. Практически свидетелства за влиянието на тези процеси и начина, по който те променят не само индивидуалното поведение, но и глобалните пазари, се регистрират не само у нас, но и в редица други страни. Част от тях са изведени като примери в рамките на настоящия анализ, а там, където е възможно, са разгледани в сравнителна перспектива.

Дали тези промени вървят „срещу“ четенето в класическия му вид и ще разрушат основната му цивилизационна роля, или то ще бъде видоизменено и в новата среда, чрез формите, които приема, ще продължи да оказва структуроопределящото си социално въздействие, е още рано да се каже. Но поводи и основания за размисъл, този проект дава в изобилие.

² Резултатите от проведените през 2006 г., 2009 г., 2014 г., 2019 г. и 2021 г. национални изследвания на читателските практики са налични на уебсайтовете на Асоциация Българска Книга и социологическа агенция „Алфа Рисърч“: <https://www.abk.bg/>; <https://alpharesearch.bg/>

I. ЧЕТЕНЕТО В СОЦИАЛНИЯ СВЯТ

Четенето в структурата на всекидневния живот и свободното време

Трансформации на четенето в късната телевизионна епоха

Мястото на книгата и четенето в структурата на всекидневния живот и социалните практики е симптоматично за редица емблематични аспекти на едно общество – за дистанциите и йерархичността в социалните отношения, или обратното, за пропускливостта между тях и разширяването на хоризонталните връзки, за доминиращата култура - тази, на „посветените“, или на масовизиране на знанието. Както отбелязват редица изследователи³ на четенето, употребата на книгите в такива мащабни социални процеси като модернизацията, формирането на нациите, имперската експанзия, евангелизацията и колониализма, води до тяхното масовизиране, до разпространението им далеч отвъд литературните елити. Успоредно с масовизирането, се множат и литературните жанрове, които отговарят на вкусовете и практиките на различните социални групи и на множещите се читателски интереси. От друга страна, възникналата по-късно конкуренция с нови, по-масови културни обекти като киното, телевизията, интернет и пр. води до ново обособяване на по-тесни читателски общности, често етикирани като „четяща класа“ и изчислявани на не повече от 15% в обществата с масова грамотност⁴.

Безспорно, такива мащабни промени могат много по-релефно да бъдат открити на примера на големи исторически периоди. Относително краткият времеви отрязък от петнадесет години, в който съществуваше и се разгръщаше изследователският проект за читателските практики в България, не дава поле за радикални и еднозначни изводи. Той обаче позволява да се проследят редица трансформации в социалния живот на книгата и четенето. Още повече, че в чисто социологическата част на проекта, те са разглеждани неизменно в контекста на тези социални дейности, които взаимно интерферират с четенето и влияят не само върху неговия обхват, интензивност и насоченост, но и върху предпочитаните жанрове, начини на четене и интерпретационни наративи. В тази връзка беше разработен широк набор от индикатори, които да дадат възможност да се проследят както количествените промени (флуктуациите в пазарното поведение, честота и обема на четене, предпочитаните жанрове и т.н.), така и трансформациите на самите практики на четене, извършващи се успоредно с промените в социалната среда и ежедневието на отделните социални общности.

И при петте вълни на изследването, с много малки вариации, изследователският колектив включи максимално разнообразна палитра от дейности, които хората извършват в свободното си време и които се конкурират с четенето в тесния смисъл на думата – т.е. четенето на художествена литература, четенето за удоволствие, което се определя като сърцевината на тази социална дейност. Целта беше както да се осигури сравнимост на данните в годините, така и да се даде възможност за анализ на едно по-структурно равнище, през призмата на промяната във водещи социални и комуникационни практики. Основните изследвани групи дейности обхващаха: гледането на телевизия, прекарването на време със семейството, четене на художествена литература, четене на други текстове (новини, професионална, справочна литература и др.)

³ Maria Angelica Thumala Olave, Exploring the sacrality of reading as a social practice: in *American Journal of Cultural Sociology* (2021) 9:99–114, <https://doi.org/10.1057/s41290-021-00132-3>; Published online: 3 April 2021

⁴ Griswold, Wendy, Elizabeth Lenaghan, and Michelle Naffziger. 2011. Readers as Audiences. In *The Handbook of Media Audiences*, ed. Virginia Nightingale. Hoboken: Blackwell Publishing.

занимания с лично хоби, пътуване, туризъм, излети, спорт, занимания на село/вила, посещения на ресторанти, кафе, молове, посещения на кино, театър, концерт, опера, пребиваване в интернет⁵.

Разгледана от дистанцията на годините, когато незначителните флукуации в един или друг момент (произтичащи от социалната конюнктура, като икономическата криза от 2008г., пълното отваряне на европейските трудови пазари през 2014г., пандемията от Covid-19

през 2020 и др.) са напълно пренебрежими, може да се каже, че информационната, културна, развлекателна, гражданска социализация на българите от началото на 21-ви век минава в преобладаващата си част през посредничеството на „телевизионния“ екран. Между 93 и 78 на сто от хората всекидневно са гледали телевизия. Това е дейността, която се осъществява не само с най-голяма честота, но и от най-голям дял от хората. Докъм 2014г. практически няма социална група, под 90 на сто от представителите на която да не следят ежедневно едно или друго телевизионно съдържание. Минималните изключения в двата полюса – около 2-3 от представителите на интелигенцията и също толкова на най-ниско статусните групи, които (първите – доброволно, а вторите - поради липса на достъп), са изключени от тази комуникация, само потвърждават общото правило. Към този период в България критиката към унифицирането и масовизирането, налагано от „малкия екран“ все още е разпространена основно като културологично-теоретично начинание, а не като реална практика. Вероятно принос за това имат и отгласите от бурните ”90 години на миналия век, когато политическите сътресения, предавани *live* от телевизионния екран, участващ сам в тяхното създаване, се оказаха много по-интересни от „света на книгите“, в който през 70те и 80те години тогавашните вътрешни дисиденти, а и не малка част от високо образованите граждани, бяха потънали. Станалата нарицателна формула на Marshall McLuhan “The medium is the message”, синтезира именно наблюдението, че съвременната електронна комуникация (вкл. радио, телевизия, филми, компютри и т.н.) имат дългосрочни социологически, естетически, философски ефекти, които реално променят начина, по който хората възприемат и преживяват света. В контекста на проведеното социологическо проучване могат да бъдат изолирани поне три фундаментални характеристики на телевизионния екран, които оказват съществено влияние върху цялостния процес на четене – както в количествено, така, още повече, и в съдържателно отношение:

- Доминирането на „визията“ над словото. Мнозина политически анализатори смятат, че тази характеристика оказва решително въздействие върху промяната в структурата на политическата комуникация – от фокус върху аргументите (когато тя се води основно през печатното слово, т.е. през вестниците), до фокус върху въздействието, харизмата, личното излъчване (когато се води основно през ТВ екрана). Екранизирането, визуализирането на редица популярни произведения, се оказва предпочитан начин за запознаване с тях пред „четенето“ им и редуцира както търсенето, така и способността за разбиране на специфичните пластове в писмения текст.
- Усещането за непосредствено потапяне в реалността, за действителността такава, каквато я „показват от екрана“. „По телевизията казаха“ е обичайният в този период аргумент, че нещо се е случило точно така, както оператор, редактор и журналист са го показали. Любовта и омразата към екранни художествени герои е израз на същото това пряко

⁵ Тук обозначаваме най-общо като „пребиваване в интернет“ един широк кръг от дейности, който в годините се диференцира на множество под категории, които постепенно започват да бъдат регистрирани самостоятелно от отделните вълни – общуване в интернет, чатене с приятели, използване на социални мрежи; четене на статии и постове; гледане на филми, слушане на музика и пр.

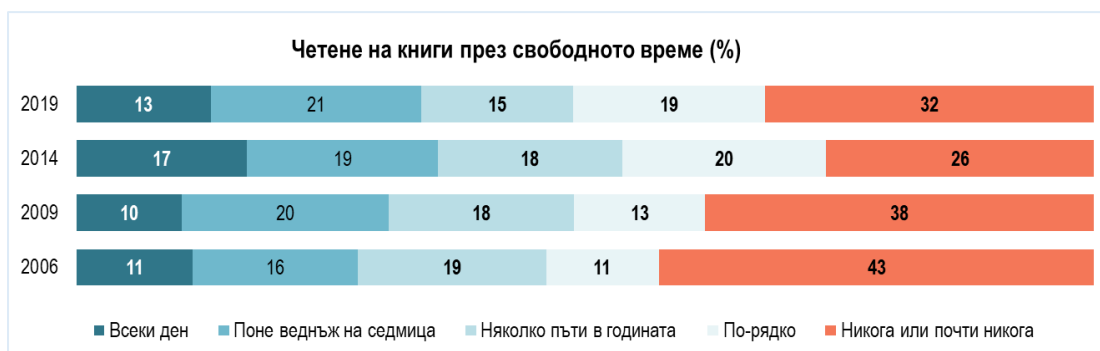
отъждествяване. С устойчивия си и доминиращ ефект, то измества стремежа и уменията за интерпретация на често по-сложния, многопластов, метафоричен книжен текст⁶

- И на трето, но съвсем не на последно място, ефектът от „диванното“ прекарване на свободното време пред ТВ екран развива една своего рода пасивност, леност на възприятията и личната активност. Хората, които натрупват най-много часове пред телевизионния екран, извършват най-малко други дейности в свободното време – независимо дали става въпрос за четене на книги (като правило четенето е в обратна корелация с времето пред ТВ екрана), занимания с лично хоби, разходки, спорт, излети, без да говорим за ангажиране със социални каузи и други обществени дейности.

По отношение на четенето, тези ключови характеристики на ТВ посредника оказват влияние в две основни посоки:

- Първо, значително стесняват времето, отделяно за четене, от което намалява и цялостната му роля в социализацията на индивида, особено на по-младите поколения. За около една трета от българите четенето все още устойчиво присъства сред упражняваните в свободното време дейности, но със силно намалена интензивност – от няколко пъти месечно, до няколко пъти годишно. Отделно от това, макар и само с няколко процентни дяла, непрекъснато се „уронват“ хората, които отделят време за книгата. Несъмнено, както вече отбелязахме, известни флукутации са налице – след пандемията от Covid-19 и принудителната социална изолация, четенето е нараснало с около три процентни пункта, но това не променя общата тенденция, нито пък много по-бурният пробив в ежедневието на други социални дейности.

Фиг. 1.1. Интензивност на четене на книги през свободното време⁷

Четенето бива изместено от обичайните им всекидневни практики най-напред в групите, които прекарват най-много часове пред ТВ екран. 44% от тези, които гледат телевизия няколко пъти седмично, или дори всекидневно, но не повече от час-два, продължават да четат книги в свободното си време. Сред гледащите обаче всекидневно телевизия над 4 часа, този дял спада до 27-28%. Тук трябва да се отбележи, че по-дългото гледане на телевизия върви „в комплект“ с други социални характеристики на аудиторията като по-ниско образование, средни и по-високи възрастови групи, обитаване на по-малки населени места.

⁶ Както това показва и психологическата част от цялостния изследователски проект, разбирането и интерпретирането на текст, в който значението е отвъд непосредствения сюжет, се оказва една от главните трудности пред учениците, дори в гимназиалния курс.

⁷ Всички данни във фигурите са от социологическите проучвания на Алфа Рисърч в периода 2006-20021г., освен ако изрично не е посочен друг източник.

- Втората посока е свързана с някои качествени трансформации в процеса на четене на индивидуално равнище⁸. Сред тях най-важните са: ориентация към по-кратките форми и намаляване на времето за четене – както общо, така и на броя страници, които се четат без прекъсване; преминаване към по-прагматичното и целево ориентирано четене; изместване на вглъбяването и преживяването на текста, вкл. потопяването в други възможни светове, от интереса единствено към сюжета и „края на книгата“. Четенето запазва престижността си (около 60% продължават да смятат, че си струва да се чете, а останалите се „разпръскват“ между различните модалности на „не си струва“ – от умерени, до крайно радикални), но все повече отслабва ролята му в разбирането на социалния свят, за сметка на пряката, визуална, наблюдаваща на бързите директни внушения интерпретация, идваща от ТВ екран.

Разбира се, тези ефекти не се проявяват с еднаква сила и дори не по еднакъв начин в отделните социални общности. Социалната тъкан не е еднакво пропусклива към телевизионната доминация. В зависимост от образователния си капитал, различните групи поддържат и съхраняват различни форми на приобщаване към културните пластове, а това, както ще видим, оказва значително влияние и върху процесите на четене.

Изключително интересна от тази гледна точка е въввлечеността в така нар. по-елитарни културни практики – живото общуване с изкуството, чрез посещения на кино, театър, концерти, изложби и пр. Анализите и на петте вълни на проучването показват, че този своего рода кълъстер от дейности е в изключително силна взаимна зависимост с практиките на четене. Погледнато чисто количествено, упражняването на всяка една от тези дейности се намира на другия полюс по интензивност от „гледането на телевизия“. Макар и с лек ръст през годините, не повече от 5 до 7-8 на сто от хората заявяват, че посещават концерти, опера, балет, театър, изложби. Известни социални различия по отношение на тези събития, естествено, се налице. Така например, младите хора от големите градове по-често ходят на кино и концерти, средното поколение – на театър, концерт, изложби; възрастните, не само поради липсата на достатъчно средства, но и поради ограничения достъп (в малките градове и селата, където живеят голяма част от тях културни събития почти няма) са в голямата си част практически изключени от тези дейности.

Интересното обаче е друго – въпреки че като цяло изключително динамичното развитие на редица развлекателни индустрии поставя четенето в силно конкурентна среда, в която то се състезава както за времето, така и за средствата на потребителите, едно от най-важните и препотвърждаващи се наблюдения е, че по отношение на най-активните в културно отношение общности, тези дейности не се „изяждат“, а се катализират взаимно. По-често и повече четящите българи са и по-големи потребители на културни блага като кино, театри, концерти, изложби, опера, или балет, по-често спортуват и упражняват хобитата си. Тази взаимозависимост, трябва да се отчете, е обусловена от наличието на общи характеристики на хората, упражняващи всички тези дейности – четящите са хора с по-високо образование, с по-високи доходи, концентрирани се в големите градски центрове, което определя и по-богатите възможности за културни активности. Извън сходните социално-демографски детерминанти, четенето също упражнява значимо въздействие – дори сред хората със средно образование и доходи, по-високият дял четящи води и до по-висок дял посещения на културни събития, повече лична активност и способност за ориентация в информационната среда.

⁸ Този аспект ще бъде разгледан по-подробно в частта „Четенето в биографичния път“

Четенето на книги се намира също така в силна корелация с цялостно по-активния начин на прекарване на свободното време. То не води до изолация, нито пък се противопоставя на други форми на живо културно общуване. Четящите са цялостно по-активни в своите дейности в свободното време и са по-активни потребители на други културни жанрове. Четящите книги два пъти по-често се занимават с някакъв вид хоби. Те са с около 20% повече сред ходещите на кино. Три пъти повече от останалите посещават театър, опера, концерт или балет.

Така, докъм 2014г., макар и да става въпрос за сравнително ограничен период от време, можеше да се наблюдава развоя на две водещи тенденции по отношение на четенето:

- Въздействие на телевизионната култура над преобладаващата част от населението; тя определя не само свиването на времето и обема на четенето, но и промяната в читателските практики – това се отнася както до предпочитани текстове, жанрове, така и до непосредствеността на възприятието, загубата на познания и умения да се разчитат по-сложни културни кодове и респективно, да се тълкуват по-сложни процеси. Разбира се, това влияние не е равно по сила в отделните социални общности. То е най-силно сред хората с най-ниско образование, социален и професионален статус и по-умерено сред високообразованите представители на градската средна класа. Престижът на четенето като своеобразен културен капитал избледнява силно в първата група, но е все още силен регулатор във втората. Което може да се наблюдава както по отношение на собственото читателско поведение, така, особено – и при импулса и ангажимента да се чете на децата. Четенето продължава да се асоциира с престижност, с натрупани знания и социален капитал, но тази „престижност“ започва да има много различна мотивираща роля в отделните социални групи. В следствие на тези процеси се извършва важна трансформация.
- Постепенно четенето в тесния смисъл на думата – четенето на художествена литература, четенето за удоволствие, съпроводено от способността да се разбират и интерпретират различни културни кодове и да се съпреживяват различни възможни светове – започва да се затваря в по-малки капсулирани групи, обозначавани от изследователи и в други страни, като „четяща класа“. Социологическите проучвания през периода показваха, че в България тя не се различава значително от техните описания – дефинира се чрез своя човешки капитал (образованието), икономически капитал (благосъстояние, доходи, професионални позиции), социален капитал (мрежи от лични връзки), от своите демографски характеристики (пол, възраст, религия, етнически състав), а също и от неикономически характеристики – т.е. от нейните културни практики. Четящата класа е като цяло градска, образована, относително заможна. Четящата класа е тази, която купува и заема книги, посещава фестивали на книгата и поддържа книжната култура на обществото.

Трансформации на четенето в епохата на интернет

Относителната устойчивост на тези процеси се наблюдава докъм 2014г., когато разрастващата се дигитализация, глобализиращото влияние на интернет и достъпа до него започват да играят доминираща роля и в българското общество. С масовизирането му, интернет общуването от съпътстващ процес става основна среда, механизъм и инструмент на социализация, поставящ отпечатък и налагащ характеристиките си върху професионалния, всекидневния живот и информационните източници на българските граждани. Сред тях – и върху общуването със и чрез книгите.

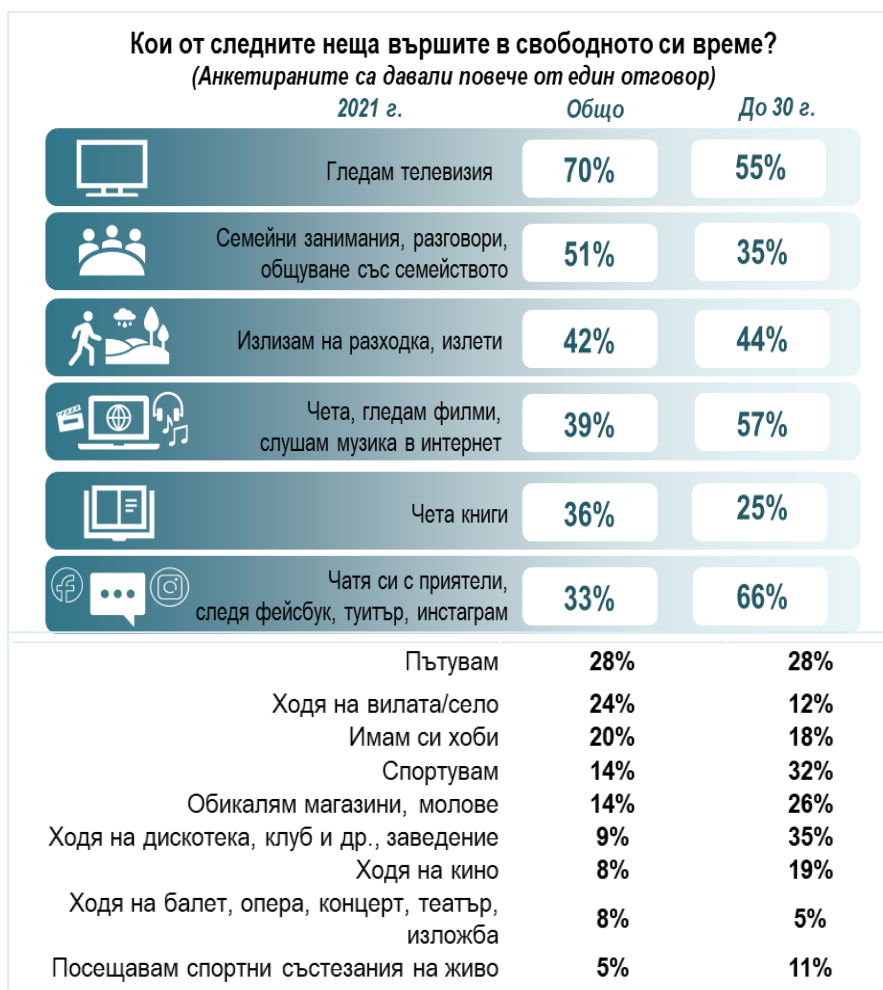
Социално-икономическият мониторинг на Алфа Рисърч показва, че към 2014г. общуването през интернет обхваща вече мнозинството (52%) от населението в национален план, а през 2020г. по

данни на НСИ е вече близо 80%. Още през 2014г. е видно, че делът на хората, които никога не използват интернет (28%) е по-нисък в сравнение с непрактикуващите която и да било друга алтернативна дейност в свободното време (изключение прави само гледането на телевизия, общуването със семейството и физическата мобилност - разходки, излети, кратки пътувания, посещение на вила, крайградска къща).

Само за две години, от 2014 до 2016 г. значително се увеличава не само обхватът на интернет потребителите, но и времето, прекарано в „нета“ – през 2016г. 56% заявяват, че сърфират всеки ден, докато за 2014 г. делът им е бил 38%. Тези, които не са влизали в мрежата, намаляват до 29% (38% за 2014 г.). Потребителите на интернет започват да го използват все повече и повече всекидневно, за сметка на други дейности. Първоначално това са най-често млади хора, които все още учат, или висшисти, заети в сферата на дигиталната индустрия. Интересното е, че по-интензивно четящите българи също прекарват повече време в интернет. Постепенно обаче интернет средата и общуването през социалните мрежи въвлича все по-широки прослойки. През 2021г. вече над 80% от хората до 30 г. и над 60% от тези до 40г. общуват през социалните медии, или имат различни занимания в интернет.

Проучването през 2021г. показва и че 51% от анкетираните са започнали да прекарват основна част от свободното си време в „нета“. Това го „издига“ по ранг до второ-трето място в бюджета на времето, наред с живото семейно общуване. Сред най-младите възрастови групи то дори изпреварва и по продължителност, и по интерес, семейното общуване. Отчитайки бурното разрастване на дейностите, упражнявани в интернет, в проучването през 2021г. възможните дейности в това пространство бяха разделени на две основни групи опции - гледане на филми, слушане на музика, или четене и само общуване в социалните мрежи. Предпочитанията към тях се оказаха разпределени в две почти равни групи – 39%, към първата група, 33% - към втората. Интересното е, че само 21% от всички интервюирани са посочили и двете групи дейности в интернет като приоритетни за тях, това е и степента на припокриване между тях. Т.е. тук не става въпрос за абсолютно идентични общности, а за диференциация между, условно казано, четящи в една или друга форма, и ориентирани към визуално, музикално или виртуално лично общуване. Тази тенденция още веднъж потвърждава, че умножаването на комуникационните възможности на интернет не означава, че всички ползват всичко, а че групите се структурират според техни социални, културни и поведенчески особености.

Фиг.1.2. Място на четенето в структурата на свободното време сред общата аудитория и сред хората до 30г.

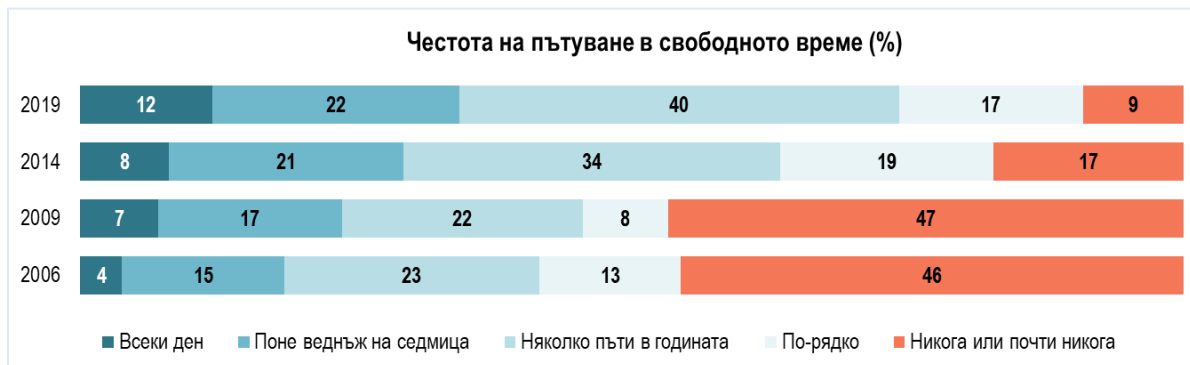
Тези данни, разгледани през поколенчески разрез, дават основание да се говори не просто за количествени, а за качествени промени в начина на извършване на цяла мрежа от социални, преди всичко – комуникационни – дейности и цялостното им видоизменяне в резултат от видимите и невидими правила, които налага световната мрежа.

За хората до 30г. всички активности в интернет стоят вече не на трето, а на първо място – преди телевизията, преди семейното общуване. Тласък за експоненциалното им разрастване несъмнено дава и социалната изолация, породена от Covid-19. Но дори и във от пандемията, това е най-безапелационно налагащата се социална тенденция. Така, само за период от десетина години, не само една нова дейност преструктурира конкуриращите се дейности в свободното време, но детронира от пиедестала ТВ екрана, с неговите „ефекти“ и ги замества със своя траен отпечатък върху всички останали дейности, вкл. и четенето.

Тъкмо поради тази взаимна обвързаност си струва да направим едно малко отклонение, което обаче хвърля допълнителна светлина върху взаимно свързаната трансформация на социалните практики. Ако най-бурно налагащата се нова социална тенденция през разглеждания период е бумът на интернет потреблението, другата тенденция, която не може да бъде подценявана, е рязкото увеличаване на мобилността във всичките ѝ форми. На първо място, нараства рязко обхватът на пътуващите – от 2006г. до 2019г. делът на тези, които заявяват, че никога не пътуват

спада от 46% на 9%. На второ място, увеличава се интензивността – често пътуващите от 19% през 2006г. достигат 44% през 2019г.

Фиг.1.3. Интензивност на пътуванията в свободното време

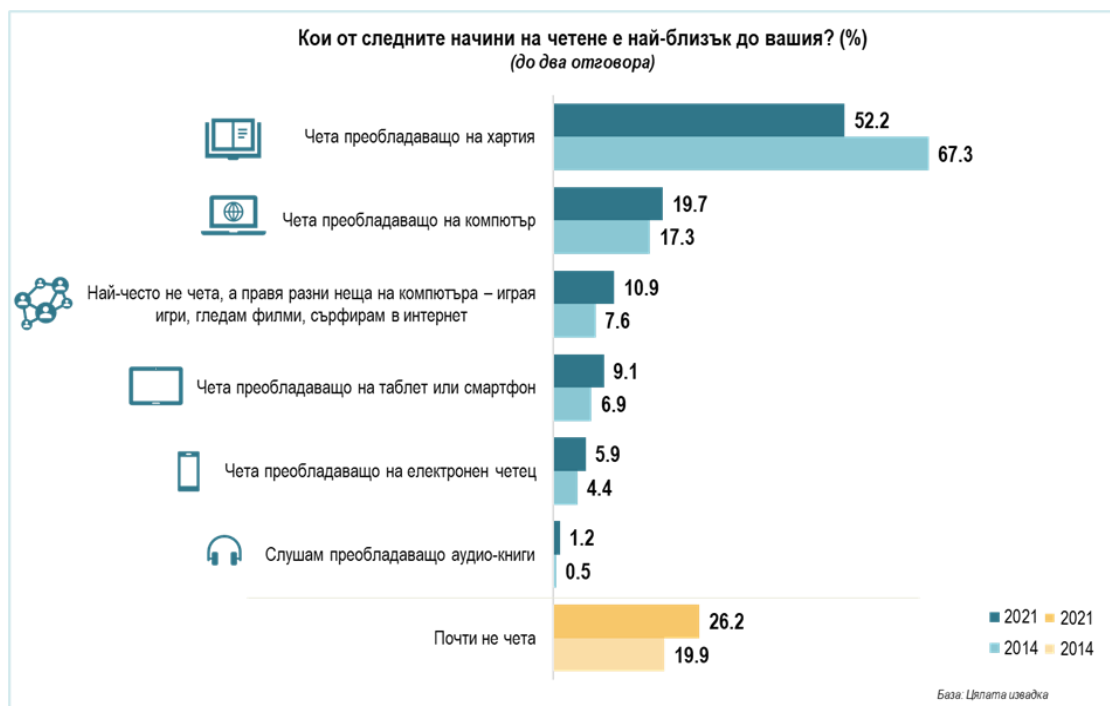
Нито една друга социална дейност, извън интернет потреблението, не бележи такъв стремителен развой в този времеви отрязък и същевременно, не оставя толкова нисък дял от хора, изключени от нея. Между впрочем, значението на мобилността и различните форми на пространствено преместване, се видяха много ясно, дори и по депривацията, която предизвикаха здравните ограничения по време на Covid-19 кризата. Важното в случая е, че пътуванията в различните им форми, освен чисто количественото да редуцират времето за четене, в сравнение с периоди на ограничена мобилност, оказват и още един структурен ефект – намаляват значението на въображаемото пренасяне и изживяване на други реалности, за сметка на чисто физическото преместване в пространството. Така, промяната в два културни кода – дигитализацията и мобилността, водят, от една страна, до намаляване на интензивността на четене и ограничаване на читателските аудитории, а от друга – до трансформиране на четенето. Над него започват да властват нормите на дигиталната среда, а експанзиращата мобилност на преместващия се между пространствата съвременен човек ограничава потребността и чара от преместването в пространството и виртуалното изживяване на други идентичности и светове. Книгата се оказва „притисната“ от две страни – от много по-големите възможности за физически достъп до други светове и култури и от много по-обхватната дигитална реалност, създаваща възможност за множество изживявания и идентичности – по-бързи, по-интерактивни, по-подвижни и споделени, отколкото чрез света на книгите.

Въпреки все по-ускореното навлизане на новите технологии и на интернет във всекидневния живот на българите, динамичните данни от отделните вълни на проучването показват, че традиционният начин на четене на книги „на хартия“ запазва територия, макар и постепенно да отстъпва пред дигиталната среда. Докъм 2019г. дигиталните форми на четене обхващат от 2% до 25% от четящите книги, като разликата идва основно от възрастта на четящия. Най-често срещани са четенето на компютър и на смартфон (съответно за 25% и 21% от читателите на книги в проучването). От друга страна, най-слабо посочвани са интерактивните форми (5% от читателските аудитории), електронните книги (4%) и аудио книгите (за едва 2% от четящите в проучването). В този период все още над две трети твърдят, че четат преобладаващо „на хартия“.

Само няколко години по-късно обаче, през 2021г. този дял спада значително и достига 52%. Действително, хартиеният носител запазва все още първото си място, но е налице ясно изразен

негативен тренд – спад с 15%-ни пункта спрямо 2014г., когато 67% от анкетираните са заявили, че четат преобладаващо на хартия. Респективно, алтернативните начини на четене нарастват сумарно от 36.7% на 46.8%. По всяка вероятност, следващо проучване вече би преобърнало първото място и дигиталното четене убедително ще вземе „палмата на първенството“.

Фиг.1.4. Практикувани начини на четене

До дигитални форми на четене прибягват все повече представителите на по-образованите социални кръгове, живеещите в столицата и в областните градове, по-младите поколения, както и активно четящите. Като правило то вече не е алтернатива на хартиения носител, а го разширява и допълва. Именно за пристрастените към четенето интернет осигурява нови, достъпни начини да се сдобият с книги или друг вид четива.

Сходни тенденции се наблюдават и по отношение на художествената литература. Почти половината от четящите книги (49%) споделят, че се придържат единствено към традиционните формати на четене. Интересното е, че тук попадат представители на много различни по тип и социален статус прослойки – както по-възрастни и по-ниско образовани, които изпитват затруднения при боравенето с интернет и новите технологии, така и по-високо статусни групи, които поради естетически съображения, или емоционална привързаност към „допира с хартията“ не биха искали да се насочат към дигитални четива.

Близо една трета от четящите книги четат художествена литература едновременно онлайн и на печатен носител (26%), а други 3% - само онлайн. Привърженици на дигиталните форми на четене са по-младите читатели, с по-високо образование, живеещите в по-големи населени места, както и тези, за които новите технологии са неизменна част от дейностите от свободното време или поради професионални причини.

Така, както телевизионната епоха оказва своето влияние не само върху обема, но и върху начина на четене, така и дигиталната епоха, дори в още по-голяма степен, трансформира читателските практики. Първите систематични наблюдения, които имаме, показват следната, в някои отношения, доста хетерогенна картина:

- Продължава да намалява обемът на четените текстове; без прекъсване се четат най-често между двадесет и тридесет страници. Само при по-активно четящите броят им може да достигне до петдесет, или дори над сто. На този фон, една четвърт от пълнолетното население, ако изобщо чете, то това е в диапазона от няколко реда до максимум десетина страници.
- Четенето се трансформира от занимание, предполагащо вглъбяване и вникване в идеите на автора, към по-фрагментирано и бриколажно начинание, повлияно от новите технологии и забързания начин на живот. Към 2019г. се регистрира вече сериозен ръст на четящите само отделни фрагменти от различни четива, които са им полезни, както и намаляване на четенето на текстове с дължина над 100 страници до едва 7%.
- Задълбочава се прагматизацията на четенето – много по-голяма тежест започва да се отдава на справочните и информационни четива, на професионалната литература. Свободният достъп до статии, списания, книги в дигиталното пространство стеснява четенето на хартия, но за разлика от хипертрофирането на времето пред ТВ екран, то предоставя и алтернатива – четене в дигитален формат, слушане на аудиокниги, изграждането на цели дигитални библиотеки.
- Активно пребиваващите в мрежите се ориентират към мозаечна информация, изградена от различни фрагменти, сглобявана от части от статии, коментари под тях, мнения от стените във Фейсбук и пр. Наслагването на текстове във собствените им контексти води до изграждане на хипер текст, който може да е съвсем различен от интенциите на първоначалните четива.
- Бързото разпространение на интернет сред голяма част от хората с по-ниско образование и респективно, по-слабо развито критическо мислене и навици за селектиране на информация, допринася за масираното разпространение на дезинформация, фалшиви новини и манипулативни твърдения. Тези „текстове“ започват успешно да се конкурират със сериозната научна литература и дори да я маргинализират в съзнанието на големи интернет общности.
- Степента на образование е в силна корелация с практиките на четене, но тя е много по-силна при класическите четива, отколкото при електронните. В този смисъл, макар и с известна условност, може да се каже, че интернет е по-слабо елитарен и по-демократичен от класическото четене като достъп, но едновременно с това допринася за подриването на демокрацията с практически безконтролната среда и светкавичното циркулиране на непроверена информация.

Разнородното развитие на дигиталното общуване в различните му форми – от „чатове“ във фейсбук групи, през кратки съобщения в твитър, или качването на снимки или видеа в инстаграм и тик-ток, слушането на музика, геймърството⁹, до осигуряването на достъп до неизмерима по своя мащаб и обхват „библиотека“ от текстове (архивни, съвременни, книги, списания и пр. четива) – поражда и една от основните дилеми пред ангажираните с формирането на читателските политики през разглеждания период: притежава ли класическото четене, четенето на хартия, свои уникални характеристики, които са незаменими в процеса на цивилизоването на индивида и

⁹ Нов аспект в развитието на интернет комуникацията е практиката тийнейджърите да си общуват през snap chat– приложение, в което изпратеното стои известно време и после изчезва, т.е. вече се губи дори и възможността за препрочитане.

поради това трябва да се полагат целенасочени усилия за неговото съхраняване, развитие и обогатяване, или пък дигиталното четене с необятните си възможности за достъп до всякакъв вид и жанр литература и текстове, е нашето бъдеще и следователно, усилията трябва да бъдат насочени към неговото използване по възможно най-пълноценен начин?

Разбираемо, настоящото проучване не може да даде категоричен отговор на този въпрос, от който в голяма степен зависят бъдещи културни, образователни, научни политики, но в стремежа си да обхване по-пълно това поле, разширява хоризонта си отвъд четенето на художествена литература към практиките на четене на текстове в различна среда.

Четене на кръстопътища: тясното и широкото понятие за четене

Комплексният социологически анализ на четенето във всички общества с писмена култура води до обособяването на два аспекта в понятието за четене:

- „тясно понятие за четене“, т.е. класическото разбиране за четенето, като четене на книги и
- „широко понятие за четене“, т.е. четенето на целия възможен набор от четива (вестници, брошури, четене на екран, учебници, обяви, реклами и пр.).

Това разграничение не само следва историческата промяна в обема, съдържанието и формата на различните текстове, но през анализа му може да се хвърли допълнителна светлина върху променящия се статут на четенето като социална практика и динамиката на групите, които с различна интензивност и честота практикуват отделните видове четене.

Общият поглед върху това какво четат българите и колко от тях го четат, показва устойчива доминация на широкото понятие за четенето над тясното. Сравнението между данните във **Фиг.1.5.** е симптоматично за поне четири тенденции през периода:

Фиг.1.5. Динамика на читателския интерес по четива и жанрове

Бихте ли посочили какво от посочените неща четете? (%)			
	2014	2019	2021
Художествена литература /романи/	41.7	31.8	37.4
Съобщения в електронната поща, месинджър и др.	-	34.0	33.8
Интернет портали с новини информация и пр.	-	31.5	30.2
Постове в социалните мрежи	-	37.1	38.7
Световна класика	15.1	19.6	20.4
Историческа и документална литература	22.1	16.6	19.4
Списания, книги, статии и пр. в интернет	-	16.8	19.1
Професионална литература	20.3	17.3	17.1
Съвременни български автори	7.8	-	15.9
Българска класика	11.3	18.7	14.3
Справочна литература, каталози, енциклопедии и пр.	18.3	-	13.7
Учебници	-	-	10.7
Художествена литература /поезия/	10.0	11.2	10.6
Духовна литература за усъвършенстване и самопознание	12.5	10.5	8.6
Фентъзи	7.7	10.7	8.0
Детско-юношеска литература	5.2	8.7	3.8
Не съм чел абсолютно нищо	-	-	12.7

- Превес на информационните текстове в различните им разновидности – между 40 и 60% се обръщат към подобни текстове в една или друга тяхна разновидност;
- Прагматизацията на четенето намира устойчив отглас и в предпочитаните жанрове - професионалната, документална или справочна литература привлича интереса на 32.8% от пълнолетните българи;
- Запазване в общи линии дела на книгите (художествена литература) със съвсем лека тенденция на спад, която обаче не ги измества от 2-3 място сред набора от четива; Художествена литература в някои от различните ѝ разновидности - романи, поезия, световна класика, или български автори четат 46.8% от анкетираните;
- В синхрон с вече описаната тенденция към дигитализация, чувствително изместване на четените текстове - от печатните копия към електронната среда; Всеки втори анкетиран е посочил, че чете интернет базиран текст - 53.1% четат новинарски портали или статии, книги в интернет, или просто постове и имейли;

Безспорно, различните видове текстове са изключително разнообразни и трудно се поддават на някакво класифициране. Натрупващите се вълни на изследванията обаче позволиха да се открие различна динамика и характеристики на хората в зависимост от типа четене, към който са ориентирани. Клъстерен анализ на огромния обем от данни за читателските и поведенчески практики на българите, както и на техния социално-демографски профил, позволи да се сегментира аудиторията на четири основни групи:

Активни читатели – четат системно книги и други четива; около 10 на сто от пълнолетното население (сред тях 4 на сто са „страстни читатели“).

За периода 2016-2021г. е характерна тенденцията на запазване дела на активните читатели. Те четат интензивно както на книжен носител, така и в електронна среда.

През годините се наблюдава устойчив и общо-взето по-капсулиран профил на хората, за които четенето е сред предпочитаните им занимания – две трети са жени, над 50% - висшисти и също толкова – над 50г. възраст, три четвърти са съсредоточени в столицата и най-големите областни центрове. Художествената литература и класическото четене са в сърцевината на читателските им практики. Обобщеният образ именно на тази група е „идеалният тип“ за издателите.

По етнически състав групата на активните читатели е изключително доминирана от българи, докато почти изцяло отсъстват етнически турци и роми. Сред младите хора, студентите са по-активни читатели от учениците – 55% от студентите са четящи в тесния смисъл, за разлика от 42% сред учениците.

От анкетираните, посочващи четенето като свое обичайно занимание, едва 11% са до 30г. и 15% - до 40г. Тези дялове, съпоставени с факта, че над 80% от същите възрастови групи не четат, а вършат други неща в интернет, показват много сериозно изместване на четенето от други активности в електронната среда. Имаме всички основания да смятаме, че този процес ще продължи да се задълбочава. Така, сегментът на активно четящите се характеризира по-скоро с инерционно възпроизводство, отколкото с увеличаване на поколенческата и социалната му база.

Въпреки че художествената литература е в сърцевината на нейните читателски практики, тази аудитория е по-активна и в четенето на други текстове, като вестници, списания, включително в електронен вариант през интернет, блогове и постове, професионална литература. Това са хора, които по-често посещават културни събития като театри, концерти, кино, повече пътуват, или

излизат навън, прекарват повече време в интернет пространството. От три до пет пъти по-често от останалите участват в различни граждански инициативи и защита на определени каузи – екологични, културни, благотворителни и пр. Групата активно четящите в много по-голяма степен възприема четенето като ценност сама по себе си и го свързва с успеха в живота – за 76% от нея четенето е важно за успеха в живота (на фона на 55% сред четящите според широкото понятие за четене и едва 26% - сред нечетящите); намира в четенето прагматични ползи, но и цялостно удоволствие, по-често от останалите се стреми да предаде и възпита навици за четене у децата си.

Активни читатели съобразно широкото понятие за четене и умерени – съобразно тясното понятие; около една трета от пълнолетното население

Този сегмент е изключително интересен, хетерогенен и мобилен. До голяма степен може да се смята, че най-силно възплъщава тенденцията за трансформация в практиките на четене. Състои се преди всичко от хора в млада и средна възраст, със средно, но и по-високо образование, градско население, преобладаващо мъже.

Хетерогенността му може да бъде илюстрирана дори само с един пример - делът на средното поколение в нея, което чете художествена литература, е равен на дела на 18-30 годишните, които четат постове в социалните мрежи (по 46%). Тази най-млада възрастова група се нарежда на последните места по четене на художествена литература и дори на съвременни български автори.

Дотук свършват общите характеристики. В ценностен и поведенчески план тази група се разделя на две относително равни под-кълъстера. Първият е съставен от т.нар. „професионалисти“, високообразовани и заети във високо технологични сектори. За тях е характерно четенето на предимно професионална литература, често – справочна, или свързана с пътувания и пътешествия, новинарски интернет сайтове и постове. Въпреки високата им степен на образование, четенето на художествена литература е по-слабо застъпено сред тях, но затова пък притежават развита критичност, селективност и способност да отсяват фалшивата от достоверната информация в интернет потока, който, като правило, активно следят. Другият кълъстер, се състои също от хора в активна възраст, но с по-нисък социален статус, настроени антисистемно и радикално, които са сред най-активните интернет юзъри, следящи и участващи в алтернативни фейсбук групи, четящи и сами пишещи постове, със слаб интерес към професионални четива, но със засилен – към историческа, конспиративна и пр. литература. За тази група интернет създава огромни възможности за готови формули за възприемане на света, за формиране и поддържане на радикални възгледи, за създаване на виртуална идентичност и въображаеми общности.

Слабо активни читатели съобразно широкото понятие за четене и почти нечетящи книги; около 40% от пълнолетното население

В този кълъстер влизат основно хора със средно и по-ниско образование, както над 60г., така и млади хора – 18-25г., занимаващи се с ръчен труд, безработни, живеещи основно в малките населени места, с ниски доходи.

В начина си на живот те са ограничени предимно в дейности като гледане на телевизия, по-младите от тях – общуване чрез социални мрежи, но не и четене в интернет. Изключително рядко посещават културни събития, или участват в каквато и да било форма на гражданска активност. При тях е най-силно изразен спадът на интереса към четенето и заменянето му с ТВ култура и другите консуматорски развлекателни дейности.

Най-често притежават не повече от двадесетина книги в условно наречените домашни библиотеки, бързо губят интерес към по-големи текстове. Единственият по-ясно изразен интерес, и то сред жените, е интересът към книгите, пресъздаващи историите от популярни сериали. Четенето нито се възприема като престижна дейност, нито се разглежда като фактор за по-благоприятна социална перспектива. По отношение на младите представители на тази група, както и на нечетящите, може в най-голяма степен да се проследят неуспехите на една от основните мисии на държавата – да осигури ограмотяване на населението не просто като способност за четене и писане, но и като разбиране на смисли, културни кодове, правила и основни социални отношения. Именно за този клъстер е характерно хаотичното и откъслечно използване на интернет информацията.

Практически нечетящи – около 20% от пълнолетните българи

Тази група се формира от най-непривилегированите и уязвими групи от населението. Това са предимно хора от селата и малките градове, възрастните поколения, с основно или по-ниско образование, ниски доходи, работещи неквалифициран труд, пенсионери, безработни. Особено ясно изразено тук е неравенството по етнически признак. Така например, всеки трети респондент с ромска етническа принадлежност никога не е чел книга през живота си, а други 46% са прочели не повече от десет. Сред пълнолетните граждани от турски произход едва 8% посочват, че никога не са чели книги, но всеки втори от тях е прочели едва няколко книги в целия си живот. За сравнение, при хората с български етнически произход, никога нечетелите са едва 2%, а тези, запознали се с до десет книги са около 9-10%. Екстремумът на групата на практически нечетящите са онези 8% (малко под половината от нея), които четат по-рядко от един път годишно, или въобще не четат каквито и да било четива. За тази група важи в най-голяма степен израза на проф. Ал.Кьосев „културни илоти“.

Важна, но тревожна тенденция, която повтарящите се вълни на проучването открояват, е увеличаването на дела на хората, които декларират за самите себе си, че „почти не четат“ – от 19.9% през 2014г. на 26.2% през 2021г. На практика, всеки четвърти вече заявява, че четенето не просто не е сред приоритетните му или обичайни занимания, но е изключено изобщо от обсега на кръгзора му. Тази еволюция е многократно по-силно изразена сред хората от малките градове и селата (37%-42% от тях), пенсионерите (41%), хората с основно образование (62%), безработните (58%), ромите (68%).

Друг нов щрих, който изследването от 2021г. прибавя е, че самоопределението „почти нечетящ“ използват и 20% от младежите между 18г и 30г., 26% от хората със средно образование, 39% от работниците, 20% от частните собственици. Т.е. извън най-нискостатусните общности, в които четенето е практически изключено, цялостното му ограничаване обхваща вече и много по-широки социални групи. Четенето се съхранява като културна практика основно в устойчиви и по-капсулирани групи - сред интелигенцията, висшистите, в най-големите градски центрове.

Възможността със статистически методи относително ясно да бъдат разграничени клъстерни групи, които се характеризират не само със специфични практики на четене (съобразно понятието за четене в тесен и широк смисъл), но и с устойчиви социално-икономически характеристики и поведенчески модели, позволява да се направят два по-обобщаващи социологически извода:

- Първо, като част от социалния живот практиките на четене неминуемо се трансформират под въздействието на други социални процеси (комуникационни, политически, глобализационни и пр.), но и сами оказват въздействие върху тях. От своя страна, промяната на читателските практики влияе върху общия комплекс от възприятия за света,

поведенчески норми, ценностни и политически нагласи, които дефинират социалния капитал на индивида и групите.

- Второ, пролиферацията на различните литературни жанрове, форми, текстове и особено, тяхната синкретичност и мозаечност, катализирани от дигиталната среда, правят невъзможен анализа на четенето в социалния свят без разглеждането му в контекста и на широкото понятие за четене. Пулсиращите общности, които все по-често прескачат между книгата като текст и другите текстове, ще изискват в бъдеще много по-детайлни мултидисциплинарни изследвания. Дали книгата и четенето като специфичен културен процес, ще бъдат интегрирани във, или асимилирани от дигиталната среда, е може би ключовият въпрос в тази променяща се социална реалност.

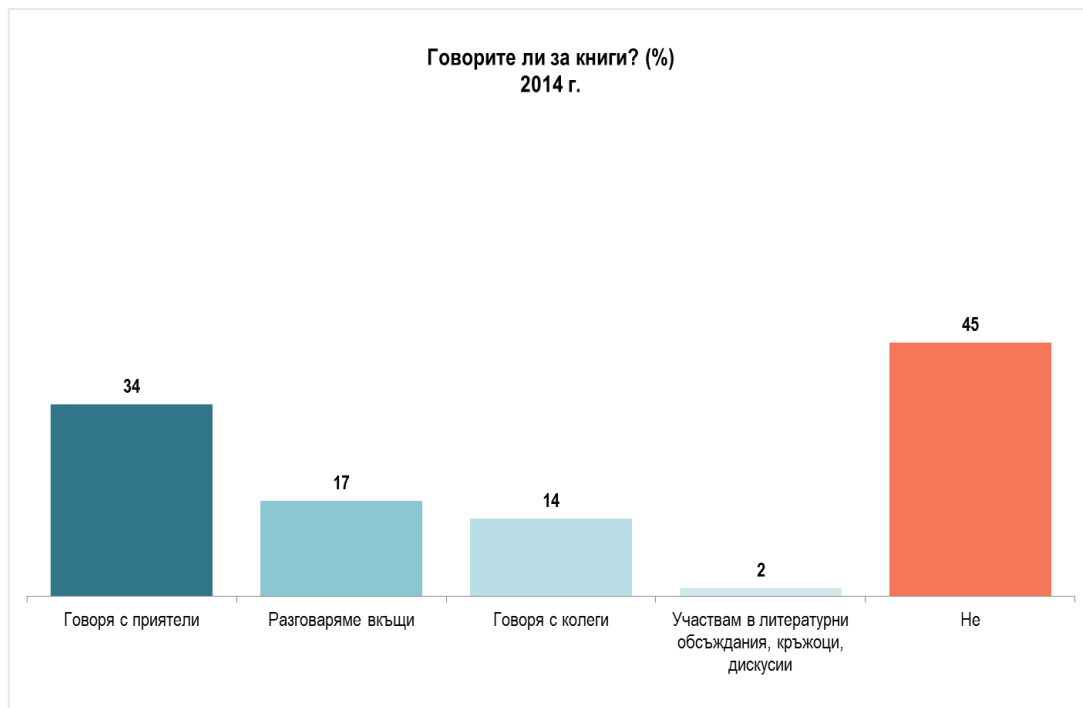
Четенето, референтните групи и участието в читателски микрообщности

Извън културния капитал, който е основен фактор, определящ общуването с книгите и ролята на четенето сред останалите социални практики, друг важен фактор е споделянето, обсъждането и осмислянето на прочетеното. В индивидуален план мнозина изживяват четенето като самотно занимание, но то в нито едно свое измерение не е такова – като се започне от изграждането на смисъл и разбирането, основано на възможността да се разчитат социални и културни кодове и се стигне до ролята на книгата в професионалния и биографичен път на личността.

От тази гледна точка, съществуването на и участието в референтни групи, в микрообщности, където може да се говори за книги, да се обсъжда прочетеното и да се изграждат общи смислови пространства, е важна характеристика на социалното „битие“ на четенето и значим катализатор за развитието му. Съществуват хипотези, че анонимизацията, индивидуализацията и разпокъсването на преките лични контакти в съвременния свят, от една страна и огромният ръст на книжния пазар, от друга, правят все по-трудно за един човек да попадне в среда, в която другите са чели същата книга като него и имат желание да я обсъждат. Така, макар и парадоксално на пръв поглед, се оказва, че при по-малки, но органични социални общности и по-слабо книгоиздаване (където „всички“ научават коя книга се е появила на пазара) разговорите за книги се случват по-лесно и по-често, докато увеличаването на „производството“, прави все по-трудна срещата на хора със сходни интереси и време за обсъждане.

В проведената поредица от социологически проучвания беше направен опит да се осветли и тази част от функционирането на четенето в социалния свят. Данните за България показват, че обсъждането на книги не е залиняло и не е загубено в процеса на трансформирането на социалните кръгове и общности. Всеки трети твърди, че разговаря с приятели за книги, 17% - че разговарят вкъщи, а 2 на сто – че участват в литературни дискусии, кръжоци, обсъждания. Най-често обсъждат книги, основно с приятели, активно четящите според тясното понятие за четене, докато дори сред групата на широко четящите книгите не са честа тема на разговор. Интересно наблюдение е, че столичани говорят най-активно с колегите си за книги в сравнение с хората от другите населени места (23% на фона на 14% средно за извадката). Запазва тенденцията по-образованите, респективно по-четящи респонденти, да обсъждат по-активно книгите и в семейна среда (ок. 27%).

Фиг.1.6. Книгата като предмет на разговор и обсъждане

45% не споделят с никого прочетеното. В тази група попадат по-слабо четящите, за които четенето не е висша ценност, а прочетените четива се свеждат предимно до подписани договори, инструкции за употреба на техника и листовки на лекарства, както и съобщения в електронната поща, или програми за разменяне на електронни съобщения.

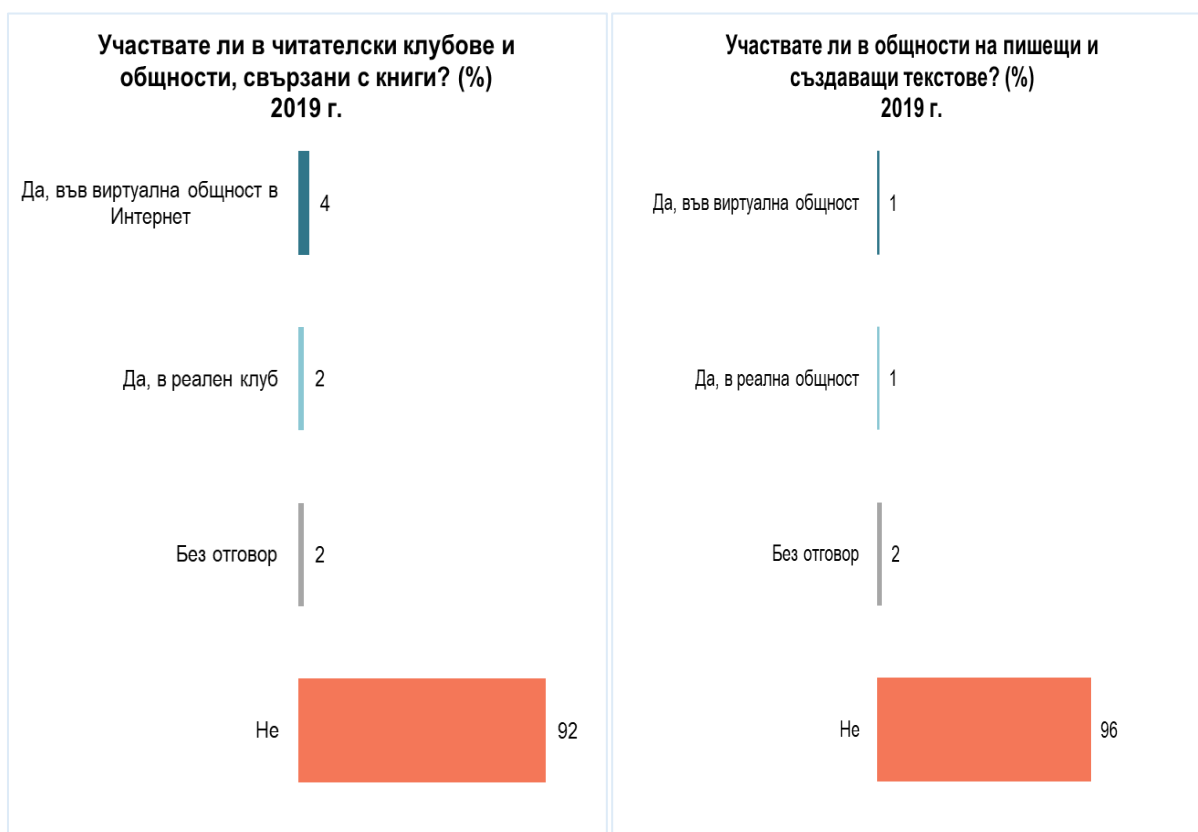
Разбира се, освен спонтанните обсъждания, трябва да имаме предвид и специално иницирираните срещи с писатели, издатели и др., където хората могат да разговарят за дадена книга. Между 3 и 4 на сто от пълнолетните българи през 2021г. твърдят, че за последната година са посетили едно или няколко събития от този род. Тези общности са съставени от лоялни любители и почитатели на книгата и в този смисъл не разширяват съществено кръга от четящите, но пък отварят определени публики към нови хоризонти, жанрове и имена, които не са им били познати до този момент.

Несъмнено, ролята на новите технологии постепенно започва да се усеща и в начина, по който се възприема четенето. Те трансформират традиционния модел на взаимодействие читател-писател, като пораждат и нови феномени като по-лесен достъп до авторството чрез онлайн блогове, социални мрежи и дискуссионни форуми и по-голяма интеракция между читатели и автори, в която самата аудитория има способността да модифицира и претворява авторския текст. Пример за това са многото книги на фенове (FanFiction), които се появяват в резултат на популярни и нашумели книги.

Макар и тези явления да са все още изолирани в българското общество и да са характерни за силно лоялните читателски публики, вече може да бъде регистрирана, макар и с ниски дялове, тяхната поява сред широката общественост. 13% от четящите книги в проучването споделят, че те самите са автори на текстове, независимо дали в социални мрежи, блогове или в други формати. Авторството е по-силно изразено сред активно четящите, а писането на собствени постове и текстове е по-характерно за най-младите, учащите и самонаетите лица, хората със средни и високи доходи.

През 2019г., с ясното съзнание, че глобалната мрежа променя както формите на общуване с книгата, така и средата, в която се развиват микрообщностите, въпросът за участието в читателски общности, беше поставен вече по-диференцирано – както в реална, така и във виртуална среда. Имайки предвид скоростта на процеса на дигитализация, те се явяват добра референтна база за проследяване на формите и обхвата в бъдещото развитие на тези микрообщности.

Фиг.1.7. Участие в читателски клубове и в общности на създаващи текстове

И въпреки че много от четящите дискутират обсъденото със своя тесен приятелски кръг, обсъждането в читателски общности, или в такива на пишещи, се разглежда като по-скоро професионална дейност и затова е силно ограничено. Едва 6% от участващите в проучването представители на читателските аудитории са членове на читателски клуб онлайн или офлайн. Поради по-лесния си достъп, по-голямото количество налична информация за подобни групи в Интернет пространството и по-малкото усилия, които изискват, онлайн читателските групи са по-разпространени в сравнение с реалните читателски клубове (3.5% срещу 2.4%). Най-силно участие в подобни общности на четящи и пишещи има сред най-младите поколения, сред които новите технологии са по-силно разпространени и за които, под влияние на социалните мрежи, интеракцията е същностна характеристика на четенето.

Реконструирането на читателските общности през малките, но лоялни фейсбук групи на четящите и пишещите, като своеобразен контрапункт на разпадащите се социални общности може да се окаже един от каналите за възвръщане на престижността и интереса към четенето в следващите години. Престижът на четенето спада най-бързо в групите, които не четат, не обсъждат и не се чувстват самоизолирани от това, че референтния им кръг обсъжда книга, която те не са прочели.

Точно обратният е механизмът на общностите в социалните мрежи, които създават среда на престиж и висока стойност на читателската и писмовна култура.

Четене и гражданска активност

Най-често пресъздаваният от литературата и утвърдил се в масово съзнание образ на „четящия човек“ е на изолиран, самотно вглъбен в себе си индивид, малко мечтател, малко фантазьор, но във всички случаи, отстранен и откъснат от „реалния“ свят. Не е ясно, дали този образ е наследен от романтизма, или просто е един конструкт, който преминава във времето, неоспорван от никого – първоначално, защото вероятно такава е била визията на страстно четящия, а впоследствие (след засенчването на четенето от други, много по-атрактивни роли на индивида), защото никой не се е интересувал от социално-политическото битие на четящия човек.

След четири проведени вълни на социологическото проучване може много категорично да се твърди, че дори в образа на индивидуалния читател като отстранен наблюдател да има нещо визуално вярно, то по отношение на колективния образ на четящата публика, той е дълбоко погрешен.

Вече стана въпрос, че четящият човек, независимо от времето, отделяно за четене, е много по-активен и в други сфери – посещения на културни събития, занимания с лично хоби, селективно търсене на информация в интернет и пр. Като правило неговото поведение е устойчиво противодействие на пасивното консуматорство.

Тази взаимовръзка вече е добре проучена, но в известна степен може да остави впечатлението за културно-елитарно капсулиране във „високите сфери на духа“. В следвания от нас социологически подход се опитахме да проследим каква е връзката на четенето с друга фундаментална сфера в социалния живот – гражданско-политическата активност.

И тук резултатите са много интересни. Оказва се, че за България четенето корелира силно с участието и подкрепата за различни граждански каузи, но не и с участието в избори, поне такива, каквито ги познаваме от 2006г.насам.

Всички вълни на проучването регистрират изключително силна зависимост между читателска активност и подкрепата за граждански каузи. И това едва ли е просто съвпадение. Подкрепата и ангажирането с дадена кауза е винаги осъзнато, резултат от високо равнище на информираност, ясна позиция и аргументи за изразяването ѝ, за които безспорно четенето допринася. Като един от най-силните актове на гражданска активност би следвало тази зависимост да е налице и при участието в избори. Статистическите обработки показват обаче, че това не е така. Основната ни хипотеза за обяснението на този парадокс е в разрастващите се популистки вълни през периода, които превърнаха гласуването на избори за голяма част от хората в акт на ситуативен, емоционален, или дори незаинтересован вот, а не на промислен, рационален и информиран избор.

Разбира се, когато говорим за влиянието на четенето върху гражданската активност, трябва да имаме предвид и опосредстващата роля на редица социално-демографски фактори, т.е., че както активното четене, така и активната гражданска дейност, са присъщи в по-голяма степен на хората

с по-висок социален и културен капитал – младите и средни възрастови групи, висшисти, живеещи в столицата и големите регионални центрове, с висок професионален и доходен статус.

Анализът на данните показва обаче, че дори когато „контролираме“ социално-демографските променливи, т.е. при една и съща възраст, образование и тип населени място, активните читатели са средно с 10 до 15 на сто по-активни в защитата на екологични, социални, културни каузи и над 15 на сто – при участие в благотворителни кампании. Накратко, ефектът от четенето е много по-висок върху гражданската активност, отколкото върху политическата. И тук, „вината“ несъмнено не е на четенето, а на съдържанието и качеството на политическите процеси през периода.

Проследяването на различните и видоизменящи се форми на четенето в социалния свят показва, че във всяко едно отношение емблематичната сила на книгите се простира далеч отвъд тях. Тази констатация остава валидна, независимо от чувствителните промени в интензивността и практиките на четене, дори само за период от петнадесет години. Със своите детайли и нюанси всяка вълна от проучването ясно показва, че по отношение на четенето се осъществяват не просто количествени промени в една или друга посока, а се видоизменят самите практики на четене на книги и други четива. Адаптирането към тази нова реалност, така че да се запази значението (но не непременно и формата на общуване) на натрупаната във вековете книжна култура, ще бъде голямото предизвикателство през следващите години.

II. ЧЕТЕНЕТО В БИОГРАФИЧНИЯ ПЪТ

Значение и роля на четенето в личния биографичен път – евъргрийн или демоде?

Петте вълни на изследванията на читателските практики ясно показват, че макар и четенето да е инерционен и бавно променящ се процес, то се трансформира в отговор на променящата се социална и технологична реалност. Навлизането на дигиталните технологии в ежедневието, новите форми на общуване в интернет среда, конкуренцията на телевизията и като цяло на все по-широко разпространяващото се визуално съдържание, неизбежно проникват и в полето на четивата, във формите и структурата на циркулиращи текстове, а от там – и в начина, по който се консумират те. Освен социална практика обаче четенето и неговите измерения и характеристики са до голяма степен въпрос на лични, субективни възприятия и изживяване.

Как се променят те, наред с обективно измеримите трансформации във формите, интензитета и обемите на четените текстове, е важен изследователски въпрос. Дали само приемат други форми, или постепенно започват да губят ценността си за индивида? Успява ли четенето да запази своята роля и значимост като осъзнат ресурс, допринасящ за по-висока социална мобилност, но и престиж в обществото, или напротив – тези характеристики постепенно се разрушават?

Как всъщност се променят възприятията и интензитетът на четене в хода на биографичния път?

Промените в четенето имат както обективни, така и субективни измерения. В обективни изражения това са промяната в броя прочетени книги – както в краткосрочен (през последната година), така и в дългосрочен период (брой на прочетените през живота книги). Субективните измерения включват самооценката за това, дали намалява или се увеличава интензитетът на четене през

годините, как се променя начинът, по който се чете (по-добре/по-зле, по-задълбочено/по-повърхностно, с повече/по-малко разбиране и др.)

Погледнато обективно, на първи прочит, за почти десетгодишен период читателската аудитория, с известни флуктуации, остава почти постоянна като обем и профил. Между 68% през 2014г. и 62% през 2021г. заявяват, че през последната година са прочели поне една книга, като половината от тях се вмести в диапазона между една и четири книги. Почти 38% от анкетираните (т.е. с 6 на сто повече спрямо 2014г.) заявяват, че не са прочели нито една книга за последната година. От друга страна, регистрираната от последната вълна на проучването картина е малко по-добра в сравнение с 2019г., което може да се обясни с Covid-19 пандемията, когато много хора си останаха вкъщи и освен, че са прекарвали по-дълго време в интернет пространството, са прочели и малко повече книги. Дългосрочната тенденция обаче е към намаляване броя на активно четящите. Към същия извод ни води и фактът, че за седем години структурата на четящата аудитория по интензивност на четене, или брой прочетени книги също на практика не се е променила.

Фиг. 2.1. Брой прочетени през последната година книги

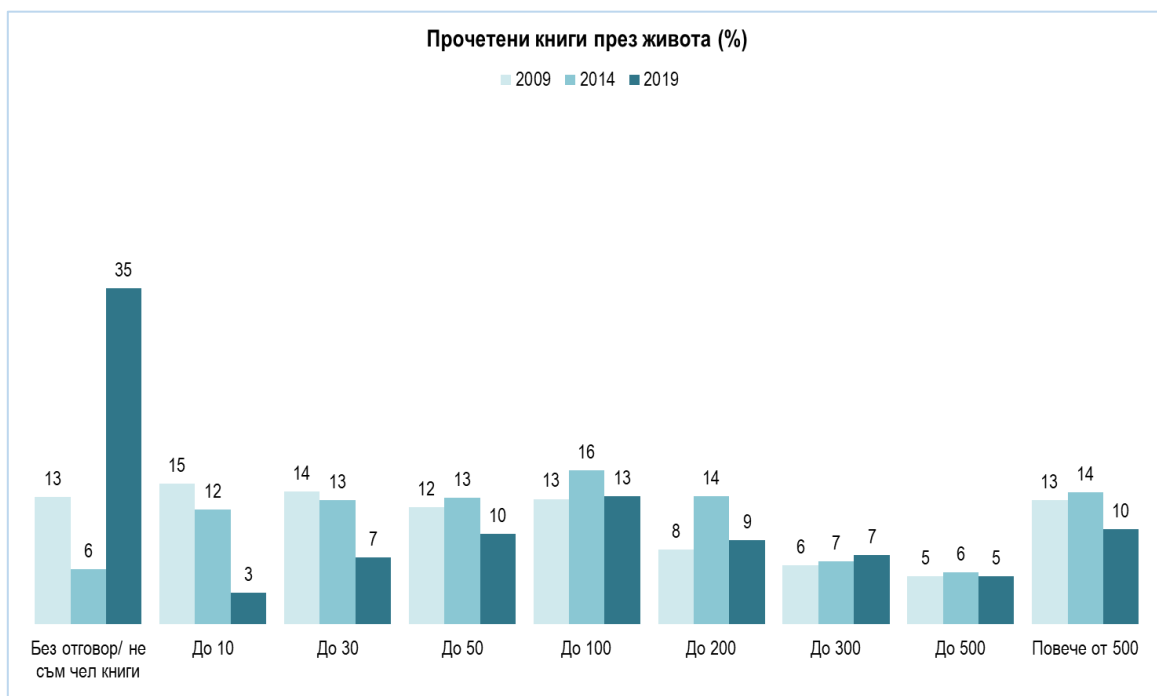

За разлика от тях, поведението на отделните възрастови групи очертава процеси на трансформиращи се читателски практики. Сред най-младите поколения (18-30 г.), само за период от три години – 2019 до 2021 г., спадът в дела на най-интензивно четящите - по 16 и повече книги годишно, е над 6%. Така, младите страстни читатели се „свиват“ до едва 4% - най-малко спрямо интензивно четящите сред останалите възрастови групи. Същевременно, именно сред младите има най-много индивиди, непрочели нито една книга в рамките на една година, като това наблюдение постоянства и в предходните вълни на изследването. Оказва се, че най-младите действително четат по-малко – както в класическия смисъл на понятието, така и в по-широкия такъв, като постепенно времето, отделяно за четене, преминава във време, окупирано от друг тип занимания, основно погълнати от дигиталните технологии. Паралелно с това, начина и формите, в които младите хора четат също се променят – по-кратки текстове, откъси от текстове (във връзка с образование), интернет базирани текстове, включително чатове, за сметка на цялостни четива. Още по-малко се чете на класически хартиен носител. Подобно изместване към по-малки обеми текстове се наблюдава и сред традиционно най-интензивно четящите – поколенията между 41 и 60 г., но с по-слаби темпове. Т.е. и при тези поколения вече започва, макар и бавно, да се

установява друг тип читателско поведение, изместено от новите, конкуриращи книгата продукти на дигиталната епоха

Друг, по-обобщаващ индикатор в проучването, „брой прочетени книги в живота“, показва сходна динамика. Докато лоялните и най-активни читатели, социализирани в четене както на художествена, така и на професионална литература, запазват обхвата си (около 15 на сто), то при групите, прочели минимален брой книги, е налице свиване, в полза на нечетящите изобщо. Отново трябва да се подчертае тенденцията в тези групи сериозен превес да имат младите поколения. Делът на хората до 30г., прочели над 200 книги в живота си е едва 13%, докато при средното поколение достига една трета. Сред младежите с ограничен културен капитал – ниско образование, слаба професионална и квалификационна подготовка, често оставащи извън пазара на труда – практически няма хора, прочели над 10 книги. Тук трудно може да се предположи, че с напредването на възрастта те ще увеличат обема от прочетени книги. Интересът, умението, потребността и вкусът към четенето се формират в ранна възраст и всички проучвания сочат, че ако те не са налице, „обръщането“ на тази тенденция дори и да се случи някъде индивидуално, не се случва като статистически значим социален процес.

Фиг. 2.2. Брой прочетени през живота книги

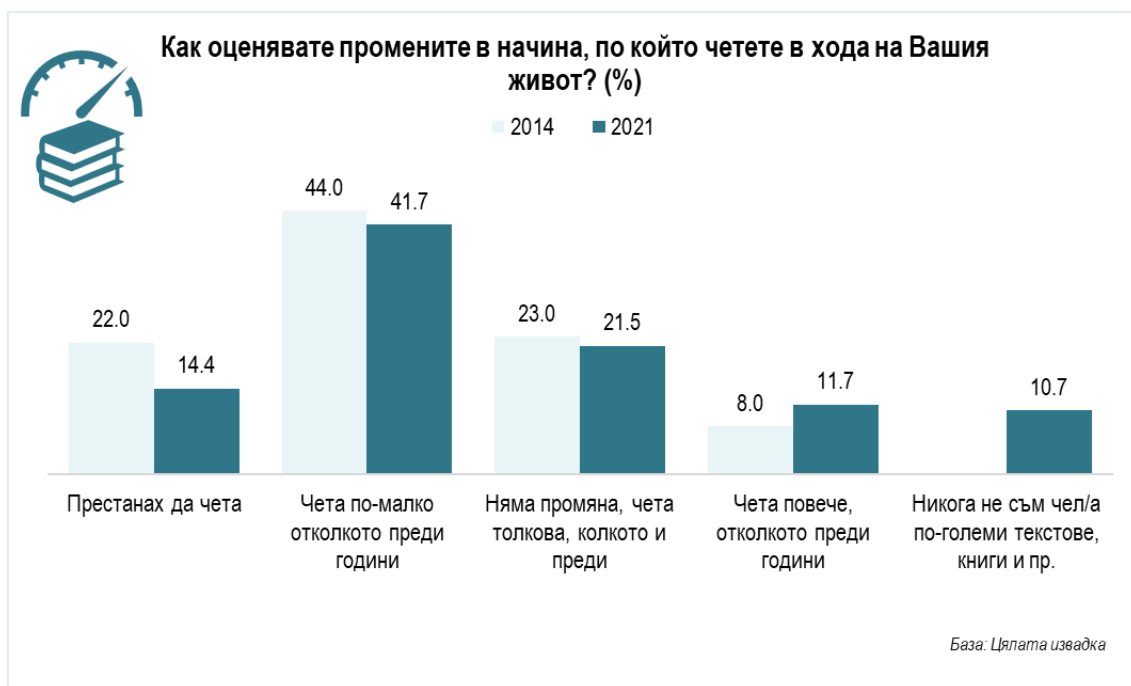

За почти десетгодишен период устойчиво остава най-висок делът на хората, които признават, че с времето са започнали да четат по-малко, отколкото преди (между 44% и 42% между 2014 и 2021 г.). Четенето като процес със затихващи функции в хода на живота отново се съсредоточава в групите, които по правило са и по-слабо четящи – хората с ниско образование, живеещи в селата и малките населени места, мъжете, най-възрастните поколения. Въпреки това, в категорията „намаляващо четящи“ попадат и жители на столицата, високообразовани, средни поколения, които по правило четат повече. Тази промяна в интензитета на извършване на дейността има поне два прочита: първо, като следствие от (не)изградената култура на четене, която, ако не е установена като трайна практика от ранна възраст, лесно бива заменена от други дейности. За тези групи от населението четенето като активен процес остава основно в училищните години, когато бива част

от задълженията. Второ, самата структура на ежедневието, характеризираща се със забързани темпове, особено в най-активните години, създава обективни предпоставки“ част от времето, посветено на четене да се „подяжда“ и заменя от други активности като допълнителна професионална дейност, грижа за семейство и др.

Това обяснение е валидно до голяма степен за групите, които и днес по правило са по-активни читатели, но в релация с други периоди от своя живот отчитат, че не четат толкова интензивно (без обаче да са престанали да четат, за разлика от групите, които изначално нямат изградена такава култура). Тук си струва отново да се обърне внимание на най-младата част от населението – 18-30 годишните. През 2021 г. към индикатора за самооценка е добавена и опция „никога не съм чел по-големи текстове, книги и пр.“. При средно 11% никога нечели по-голям текст или книга, делът сред 18-30 годишните е двойно по-голям спрямо останалите възрастови групи – 20%. Тази значителна разлика още веднъж свидетелства за структурната трансформация на начините, по които се чете – все повече кратки текстове, фрагменти от такива, постове в социални мрежи и др., но не и монолитни четива като цели книги. Наред с предавания в семейството личен пример и опит, политиките за насърчаване на четенето, включително чрез образователните институции, имат ключова роля за изграждане на умения и култура сред подрастващите за четене на по-големи масиви от текстове. В противен случай с голяма вероятност може да се допусне, че такъв тип читателско поведение ще се превърне в трайна практика за идните поколения.

Фиг. 2.3. Оценка на промените в начина на четене в биографичния път

Тенденциите на затихващ интензитет на четене в хода на индивидуалния живота се регистрират и чрез друг индикатор, заложен в изследванията от 2014 и 2019 г., изследващ самооценката на респондентите кога са чели най-много в живота си. За $\frac{1}{4}$ тази дейност постоянства в хода на живота им, макар типът четива да са се променяли през годините, докато над 50% признават, че най-активните им читателски години се явяват или в училище, или в периода след завършването му. Подобни „ерозионни“ процеси в интензитета на четене се наблюдават отново сред групите, които по правило четат по-малко, като при тях четенето е на практика „застинало“ в училищния период, когато малко или много има задължителен характер.

Легитимност на четенето като практика *per se* и като белег на престиж и източник на социален капитал

На фона на намаляващия си интензитет в хода на живота, четенето като един от цивилизационните маркери на съвременните общества и източник на социален и културен капитал, поне привидно, запазва във времето своята престижност за личностната самоидентификация на индивидите. През годините Алфа Рисърч проследява възприятието на тези аспекти от четенето през няколко индикатора, включително „струва ли си да се чете и защо“, „важно ли е четенето за успеха в живота на човек“ и др.

Тук се натъкваме, на пръв поглед, на известен парадокс: за сметка на намаляващ интензитет на четене в хода на житейския път, нараства неговата престижност и значимост. Нещо повече, наблюденията между 2014 г. и 2021 г. са, че тези възприятия плавно се засилват. През 2021 г. нараства делът на споделящите позицията, че „категорично си струва“ да се чете (от 50% през 2014 до 60% през 2021 г.), докато заставащите зад твърденията, че „освен четенето има и други важни неща“, или „изобщо не си струва да се чете“ намаляват от 19% през 2014 до 12% през 2021 г. Освен като ценно само по себе си, четенето се възприема и като съществено за успеха в живота от над две трети от пълнолетните българи.

Този привиден парадокс може да намери разрешение в поне две хипотетични обяснения: първо, в мотивацията и разбирането, които се влагат от респондентите в понятието „четене“ и какво означава да „си струва“. Редица индикатори от изследванията на читателските практики ясно показват засилващата се прагматична роля на четенето за сметка на четенето за удоволствие и лична удовлетвореност. Следователно, ако в разбирането и практиката на читателската аудитория четенето все повече се свързва с прагматични подбуди и изпълнява все повече инструментални функции, засилването на значимостта на четенето като „струващо си“ е логично. Същевременно, подобни нагласи далеч не са единодушно споделени от хората, а силно варират в зависимост от социално-демографските и културни характеристики на отделните групи. Именно между тях се формират разломите, където ценността на четенето се „пропуква“.

Така например, силно се идентифицират с ценността на четенето хората с трайно изградени читателски навици, играещи съществена роля за възприемане на четенето като важен акт *per se*. Тази нагласа е устойчива във времето и важен маркер за отделните читателски групи. За сравнение, през 2021 г., 94% от четящите над 6 книги годишно¹⁰ категорично смятат четенето за смислено занимание, докато едва 20% от непрочелите нито една книга споделят тази теза. Съответно, хората с по-високо образование, живеещи в по-големите градове и столицата, жените, представителите на интелигенцията и упражняващи неръчен труд, активно се идентифицират с тази ценност.

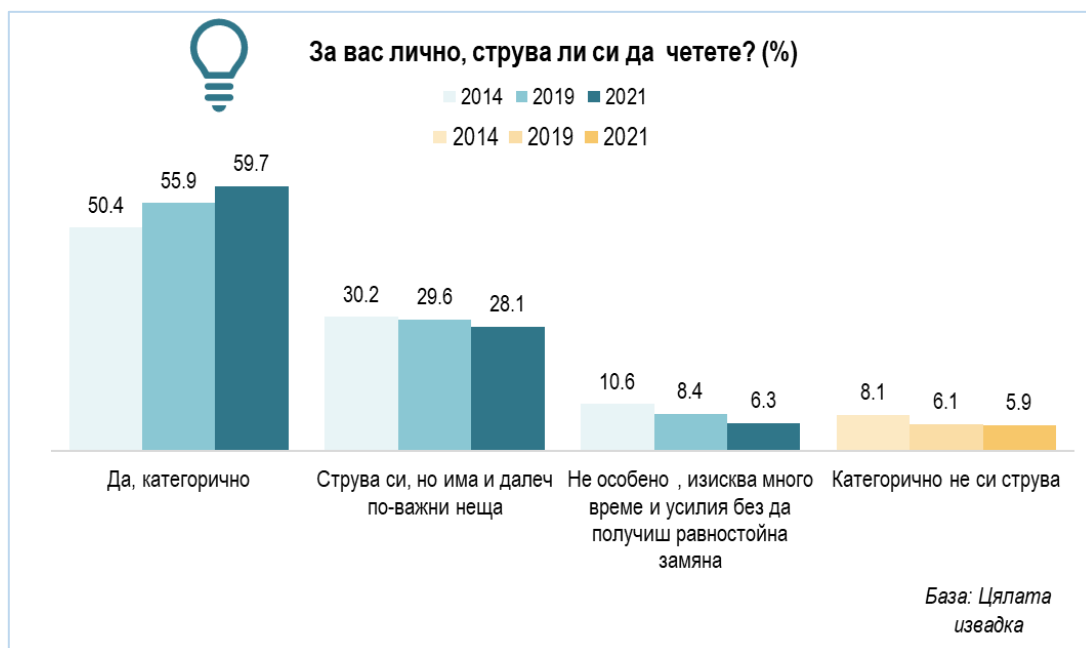
От другата страна на разлома, на обезценяващите смисъла от четенето, стоят хората, които по правило не са социализирани в подобна практика – по-ниско образование, от по-малки населени места, с по-нисък материален статус. Към тях обаче се причислява и една важна група, която тепърва ще развива поведението си в идните години. За най-младите поколения (18-30 г.) четенето

¹⁰ Социологическият прочит на данните от проведеното през 2021 г. изследване на читателските практики, установените сходства в нагласите и поведението на различни групи читатели, както и откритите статистически значими разлики, формирани на база брой прочетени книги, обосновават диференцирането на три типологично различни групи сред населението - слабо или нечетящи (непрочели нито една книга през последната година и определящи себе си като „нечетящи“); спорадично и ситуативно четящи (до 6 книги годишно) и интензивно четящи (над 6 книги годишно).

постепенно или губи своята престижност, изместено от други предпочитани дейности, или изобщо не се припознава като ценност. Отношението на младите към четенето, в релация с останалите възрастови групи, е значително по-слабо идентифицирано с категоричната му престижност (над 10 процентни пункта по-малко спрямо 40 и повече годишните).

Важен въпрос тук е, дали тази нагласа се запазва с преминаването към други етапи от живота, или не. С други думи, дали с израстването на тези поколения четенето трайно губи своето място в живота им, или обратното, засилва своята значимост като социален капитал и признак на престиж. Данните от 2009 до 2021 г. свидетелстват за трансформации и в двете посоки. От една страна, част от вече порасналите поколения в хода на живота си започват да оценяват по-високо стойността на четенето. Това най-често са младежите, чиито родители също са активни читатели, и които сами успяват да интегрират читателските практики като част от своето ежедневие. Това са и групите, които съумяват да капитализират ползите от четенето в биографичния си път и постигат по-висока социална мобилност – чрез по-високо образование, по-престижни и доходоносни професии. От друга страна, разгледани в сравнителен план, сред най-младите поколения, макар и бавно, но устойчиво се наблюдават ескалиращи ерозионни процеси. През 2009 г. доста по-голяма част от 18- 30 годишните са отдавали значение на четенето, спрямо най-младите днес. Т.е. можем да допуснем, че с преминаването към средната възраст, дори и да се запази регистрираната сега тенденция за ръст на престижността, тя няма да може да компенсира пониските начални стойности. Така, все по-остро ще стои въпросът, дали четенето като ценност ще „удържи“ на натиска на променящата се среда, или ще започне да губи и тази си символна регулационна стойност.

Фиг. 2.4. Оценки за четенето като ценност

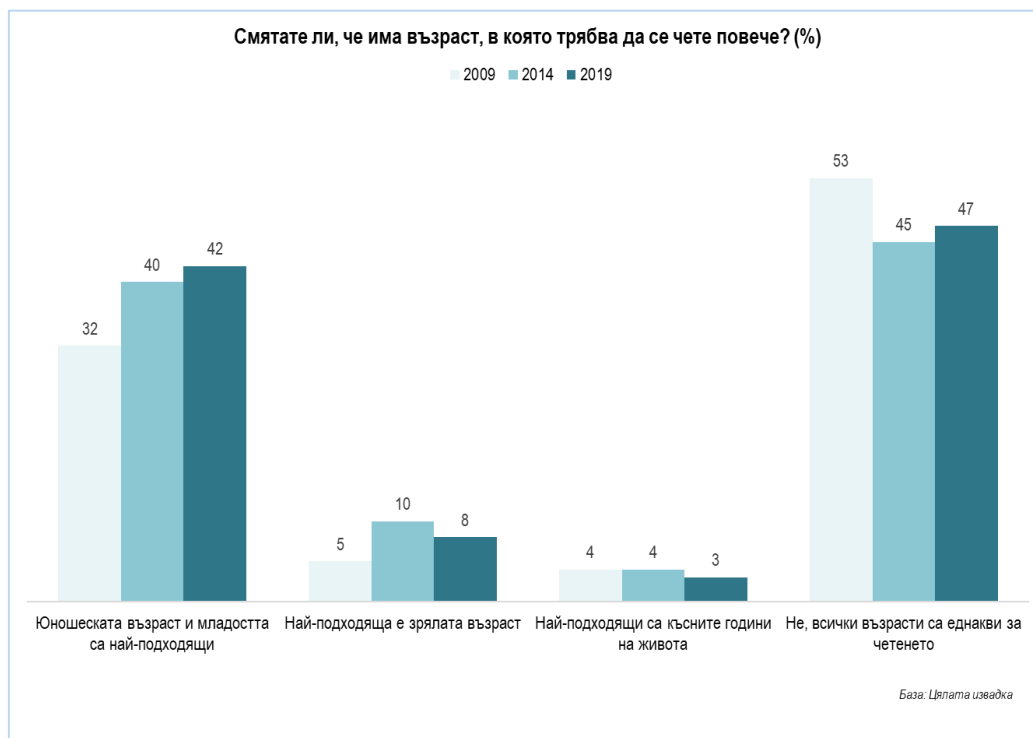
Фиг. 2.5. Типове читателска аудитория и отношение към четенето

		За вас лично, струва ли си да четете?			
		Да, категорично	Струва си, но има и далеч по-важни неща	Не особено, изисква много време и усилия без да получиш равностойна замяна	Категорично не си струва
		Row %	Row %	Row %	Row %
Колко книги сте прочели през последната година?	Нито една	19.8%	50.4%	15.3%	14.5%
	До 5 книги	73.4%	23.9%	1.7%	1.0%
	6 и повече книги	94.0%	5.6%		0.3%

За да се изследва в по-голяма дълбочина какви разбирания стоят зад широко изповядваната ценност на четенето в хода на биографичния път, в проучванията на читателските практики бяха заложили и други индикатори, очертаващи нормативните модели пред читателските аудитории. Такива индикатори са личното разбиране за това през кой период от живота е най-подходящо да се чете, чете ли се достатъчно, в кои житейски етапи се чете най-много, как се променя четенето, какво означава да се чете добре, и др. И тук резултатите от проучванията разкриват известни, поне на пръв поглед, парадокси.

Да вземем, например, разбирането за това в коя възраст от живота е най-подходящо да се чете. Макар мнозинството от хората да отчитат престижа и важноста на това занимание, включително за успеха в живота, възприятието за това кога е най-подходящо да се чете, остава в значителна степен ограничено до периода на детско-юношеските години – т.е. докато човек е ученик/студент. Това твърдят във възходящ тренд между 32% и 42% от пълнолетните българи в периода 2009-2019 година. Констатираното „разминаване“ може да бъде отчасти обяснено с нормативността на читателския акт – четенето има определена „мисия“ – да ограмоти, да образова, т.е. възприема се като дискретен процес, който, веднъж изпълнил своята функция, легитимно може да бъде минимизиран/прекратен. Трябва да се отбележи, че по този индикатор отново съществено влияние оказват социално-културните разлики между респондентите. Най-силно това личи при дихотомията „четяща – нечетяща“ публика: над 20% повече от интензивно четящите хора не поставят лимити за периодите, в които е подходящо да се чете (2019 г.), спрямо онези, които четат малко и спорадично.

Фиг. 2.6. Възприятия за най-подходящата възраст, в която трябва да се чете

Читателските норми и субективните възприятия за това как и колко е достатъчно да се чете

Динамиката на читателските практики в житейски план водят и до промяна в самооценките за това дали се чете достатъчно. Към 2019 г. малко под 1/3 от българите устойчиво смятат, че четат достатъчно (малка част от които – „твърде много“), докато над 2/3 от хората отчитат за себе си, че не четат достатъчно. За малко под 1/3 това изобщо не е необходимост. Релациите между самооценките за това, дали се чете достатъчно и типа читателска публика следват логичен ход – по-активно четящата аудитория има значително по-високи самооценки за това колко чете (над 50%), докато неактивните/нечетящи публики си дават сметка, че не четат достатъчно. Въпреки това, нагласите към това да започнат да четат повече са сравнително слабо изразени („чета малко, трябва да започна да чета повече“ – 9%), докато активно четящата публика е и по-взискателна към себе си (12%).

Какво обаче означава „да се чете достатъчно“, каква е нормативната субективна рамка на понятието „достатъчно“ четене? Проучването от 2019 г. изследва това възприятие, като респондентите са разделени на три основни групи – 1/5, които смятат, че „достатъчно“ е да се чете до два часа на седмица, 40%, за които достатъчно е да се чете пет часа седмично, и други почти 40%, за които трябва да се чете десет (26%) или над 10 часа седмично (13%). Макар и не напълно съотносими, други два индикатора, свързани с процеса на четене като обем и дължина, показват, че тези нормативни представи на читателите не отговарят на реалните практики. Нещо повече, тези практики търпят ерозия между 2014г. и 2019г., като процесът на четене се измества към по-кратки времеви интервали (до 1 час), а обемът прочетени наведнъж страници намалява (до 30 стр.). Понижаващите се критерии, но и реално „залиняващи“ читателски практики следват по-явно изразен негативен ход най-вече сред онази част от аудиторията, която като правило или е по-слабо активна, или с времето все повече губи интерес към четенето – хората в малките населени места, с по-ниско образование и материален статус, но и най-младите поколения. И докато субективните критерии (все още) следват нормативната престижност („не чета достатъчно“, но и

„с времето чета по-добре“, „разбирам по-добре“), то реалното поведение, наред с критериите за това как и колко е „нормално“ да се чете, постепенно се изместват в посока минимизиране на читателските практики.

Мотивацията да се чете: от екзистенциалност към прагматика?

Четенето, както всички останали дейности, е плод на определена мотивация. Какви са референтните нормативи на читателската аудитория? Дали по-скоро дълбоки, екзистенциални мотиви диктуват интереса към четенето, или движещи са по-скоро прагматичните подбуди? Изследванията от 2009 г. насам показват, че читателската аудитория плавно преминава към по-прагматични ориентири в четенето за сметка на екзистенциалните фундаменти и интимното преживяване на четенето.

За период от седем години (2014г.-2021г.) се наблюдава как прагматичната мотивация да се чете (в широк смисъл) постепенно заема все по-значимо място. Макар четенето за удоволствие да съхранява челна позиция сред посочваните причини да се чете, хората започват да залагат в по-голяма степен на информативните ползи от четенето¹¹ (информирание по широк кръг въпроси/знания), наред с ролята му като медиатор между преживяванията на различни хора, като фактор за общуване и свързване с останалите. Постепенното засилване на тези мотивации за четене е още едно следствие от променящия се социален свят, в който все по-голямата фрагментаризация и акселерация на дейностите налагат и необходимостта четенето да става все повече инструментална функция на всекидневния и професионален живот, отколкото интимно емоционално изживяване на индивида. Подобни стимули заемат съществено място и при четенето в по-тесен смисъл – всеки трети заявява, че една книга е увеличаща, когато е полезна за практически неща.¹²

Типовете и палитрата от мотивации същевременно са различни за различните социално-демографски групи от обществото, и най-вече – в зависимост от това какво място заема четенето в живота им. Докато при мъжете, по-младите поколения (до 40 г.), живеещите в по-малките населени места значително по-ясно са изразени прагматичните функции, то хората в по-зряла възраст, от столицата, упражняващи свободни професии, споделят по-широк спектър от мотиви, като преимуществено отдават значение на четенето за удоволствие и духовно развитие. Екзистенциалната мотивация за четене остава „ревностно пазена“ от най-тясната група страстни читатели, докато обратно – прагматизацията на читателските практики разширява своята основа сред групите, определени като четящи, или рядко четящи съобразно широкото понятие за четенето.

¹¹ В случая се разглежда мотивация за четене изобщо, докато индикатори в изследванията на четенето през 2009 и 2014 проследяват мотивацията конкретно за четене на книги. Там също се наблюдава процес на повишаване на прагматичната, дори строго професионална мотивация.

¹² Изследване на читателските практики в България, 2019 г.

Фиг. 2.7. Читателска мотивация

Промените в читателските практики и нагласи логично намират отражение и в изразяваните бариери, отдалечаващи аудиторията от този тип занимания. Конкуренцията на телевизията и интернет се явяват най-мощните възпрепятстващи фактори да се чете, вместо да се правят други неща. Макар тази опция в индикатора за бариери пред четенето да е включена едва през 2021 г., тя безапелационно превзема първото място сред останалите възпиращи читателя фактори, като зад нея застават 57%. Липсата на време и стресът/напрегнатото ежедневие (52%-42%) са другите основни мотиви хората да четат по-малко или да не четат изобщо. Същевременно промяната в структурата на четените текстове също заема място, което не е за пренебрегване – всеки четвърти българин смята, че днес не се четат/(той/тя) не четат, поради стремежа да се четат все по-кратки текстове, заменящи цялостните литературни произведения.

Фиг. 2.8. Причини да не се четат

Конкуренцията на телевизията, интернет	56.7
Липсата на време за четене	51.6
Напрегнато ежедневие, стрес	41.9
Липсата на средства да се купуват книги	30.6
Затруднения в четенето	24.1
Стремежът да се четат кратки текстове, съобщения, вместо по-големи книги	23.2
Няма с кого да се обсъжда прочетеното	7.8
Липсата на достатъчно библиотеки/ на нови заглавия в тях	3.3
Загуба на интерес към четенето / на любопитство към света	0.9
Други причини	1.4
Не знам, не мога да определя	8.0

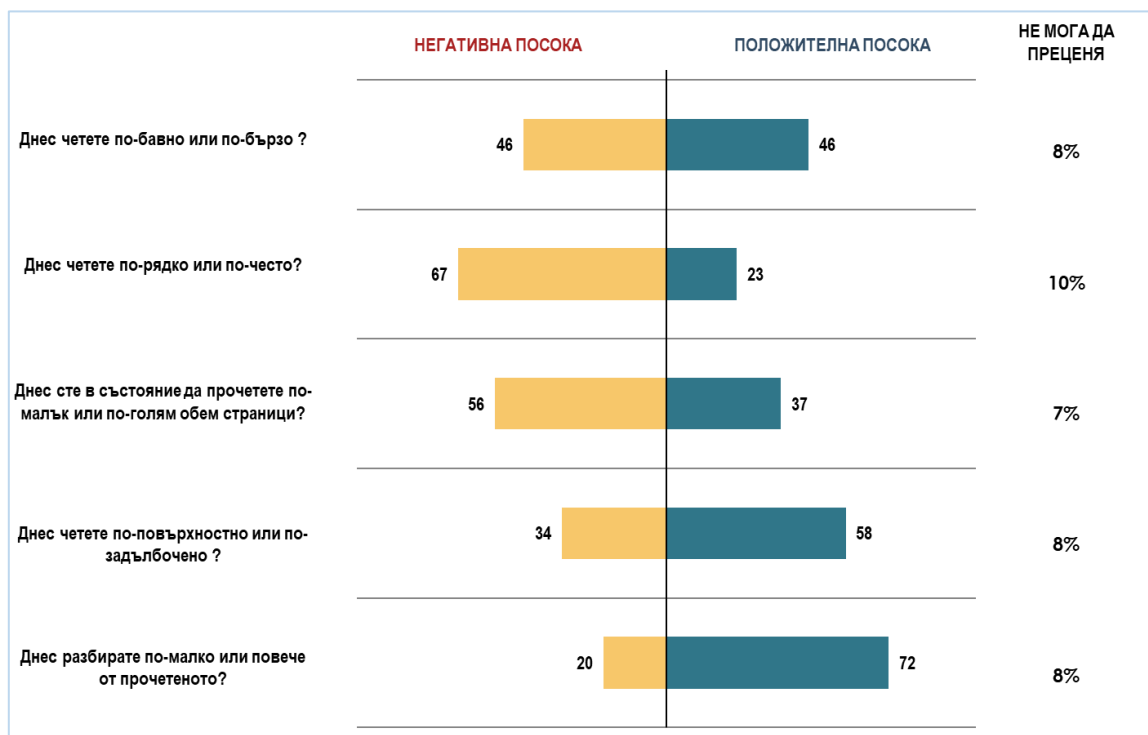
Трансформации в разбирането и преживяването на четенето

Съществен дял от класическите изследвания на четенето залагат на разбирането и вникването в света на читателя за това как чете и преживява прочетеното. Изследванията, проведени от Алфа Рисърч от 2006 г. насам също проследяват такива индикатори, фокусирани върху способността за съсредоточаване, вникване, преживяване, дълбочина на разбиране на прочетеното като ключови характеристики на този процес. Дали вследствие на промяната на структурата на четенето и на видовете прочитани текстове тези характеристики или част от тях запазват своята устойчивост, или постепенно се разрушават?

Биографичният път и мястото на книгите в него имат пряко отношение към способността да се разбира даден текст, към бързината на четене, обема прочитани страници и пр. Сравнителният анализ показва, че в течение на собствения им живот хората изразяват по-голямо самочувствие, че разбират повече от прочетеното (72%), а 58% декларират, че четат по-задълбочено. От тук, мнозинството от читателите правят извод за себе си, че към днешна дата четат „по-добре“. Какво обаче означава това за съвременния читател? Тук отново прозира нишката на „околичествяване“ на четенето за сметка на съдържателните му аспекти. Най-често посочваният аргумент да се чете „добре“ е изчитането на целия текст (41%). Едва след него като част от разбирането на понятието се включват „вникване в смисъла“, „разбиране на идеята на автора“ (съответно посочени от 33% и 30% от четящите).

Същевременно, честотата на четене намалява при 67%, като паралелно с това намалява и способността да се четат текстове с голям по обем страници (56%). По отношение на промяната в обема и честотата на четенето силно влияние оказва изградената вече култура да се чете по принцип, като тези показатели остават с доминиращи положителни стойности за ограничен кръг активни читатели. Мнозинството от активно четящата аудитория категорично заявява способност да чете по-големи обеми текстове (61%) спрямо спорадично/широко четящите (23%). Същото важи и за честотата на четене. 45% спрямо едва 9% заявяват, че четат по-често в хода на времето.

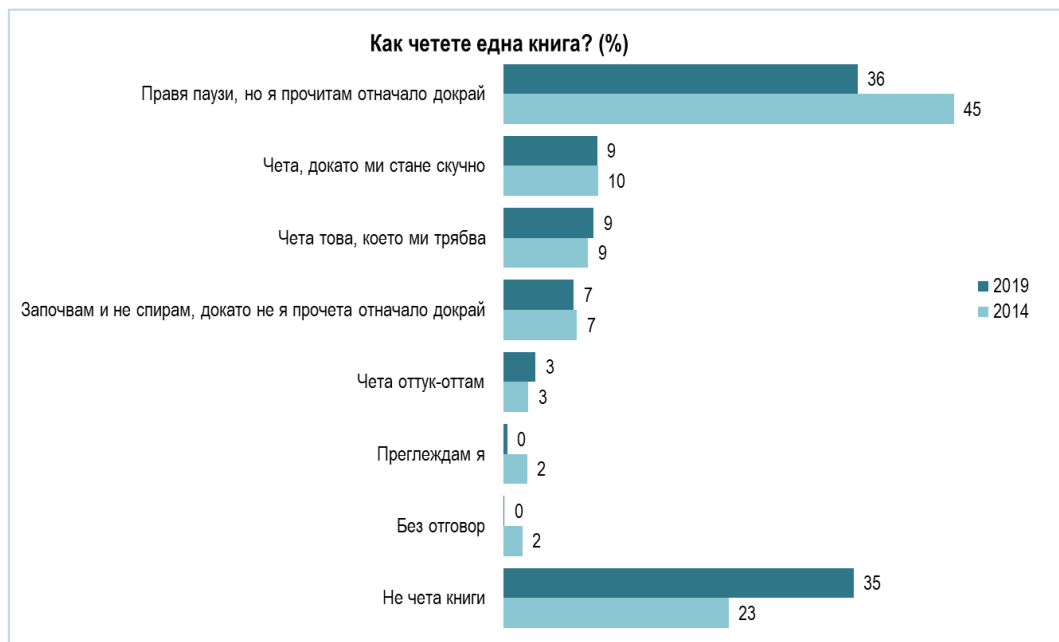
Фиг. 2.9. Промени в качеството и количеството на четене в биографичния път

Това се потвърждава и от други индикатори, измерени през 2014 и 2019 г., които показват, че процесът на четене като цяло се измества към по-малки обеми прочетени страници и време, прекарано в непрекъснато четене. Така например, през 2014 г. 8% заявяват, че четат без прекъсване повече от два часа, докато през 2019 това са едва 3%. Продължителността на четене се измества към един час или по-малко – 25%-30% вече попадат в тази група. Като логично следствие, и броят прочитани страници без прекъсване търпи спад – докато през 2014 г. 20-30 страници четат 28%, през 2019 г. това са 23%. По-големите обеми (50 и повече страници) закономерно също намаляват с по 3-6%, като през 2019 г. над 100 стр. могат да прочетат едва 6%.

Начинът, по който се прочита една книга, също е отражение на променящите се читателски практики, ориентирани към все по-кратки текстове. Най-силно това се отразява върху търпението една книга да бъде прочетена от начало до край. През 2019 г., 36% от респондентите заявяват, че прочитат цяла книга, макар с паузи, докато през 2014% това са 9% повече – 45%. За сметка на това, значително повече респонденти преминават в категорията „нечетящи книги“.

Фиг. 2.10. Процес на четене на книги

Подобно отдръпване от последователен и дисциплиниран подход на четене се наблюдава и в начина, по който се четат текстове изобщо – взе повече се залага на откъси, фрагменти, за сметка на цялостно изчитане, особено когато става въпрос за прочитане на над 100 страници.

Концентрацията при четене на една книга също е индикатор за това как се чете. Едва 1/5 изцяло „потъват“ в четивото си, докато 31% заявяват, че се концентрират, но удържат и какво става около тях. За останалите около 50 на сто концентрацията не е част от модуса им на четене.

По-прагматичният начин на четене води и до друга трансформация в преживяването и начините на четене: взе по-малко хора препрочитат книги. Докато през 2014 г. съотношението на препрочитащите към непрочитащите книги е 1,5:1 в полза на препрочитащите, то в изследването, проведено през 2019 г., двете позиции са изравнени.

Ако опитаме да обхванем в по-цялостен поглед промените в личните възприятия и практики на четене, можем да обобщим, че саморефлексията върху качеството на четене следва положителен тренд в хода на биографичния път, но нормативната база, върху която се измерва, бавно ерозира в спадащи количествени измерения. От една страна, способностите за разбиране и вникване в текста се повишават, но се упражняват все по-рядко, а нормите за това колко е достатъчно и в какви обеми да се чете, постепенно вървят към минимизиране, продиктувани от цялостната промяна в структурата на социалния живот и практики, изместени от новите типове съдържание във виртуалната среда (кратки постове, туитове, дори видеа с все по-кратка продължителност и др.)

Четенето в процеса на социализация – за ролята на родителите, авторитетите, училището

Четенето се приема за един от основните фактори за социализацията, със съществен принос не само в натрупването на социален опит, усвояването на социални норми и роли, но и в изграждането на ценности, възпитаването на чувства и изграждане на въображение, емпатия към хората и разбиране на заобикалящия свят. Смята се, че развитието на вкуса, потребността и практиките на четене от най-ранна детска възраст, а в последствие – и в ученическите години, съществено допринася за изграждане на устойчив интерес към четенето и за изграждането на социалния и културен статус. Възпроизводството на тези практики между поколенията (родители, на които са им чели като малки, които впоследствие също четат на децата си, и те самите продължават да четат – за собствено удоволствие и на своите деца) би следвало като резултат да допринася за по-висока степен на социална мобилност и изграждане на по-висок статус в обществото. Тази част ще проследи някои тенденции и ще потърси отговори на въпросите: потвърждават ли се тези връзки и каузалности, или напротив – нишката някъде „се къса“? И ако да, къде и какво я прекъсва? Имат ли силата подобни отрано изградени навици да устоят на конкуриращите четенето, респективно намаляващи интереса към него фактори в хода на биографичния път? Има ли и кои са авторитетите, които укрепват читателската култура сред подрастващите, така че да я превърнат в устойчива ценност?

Данните за периода между 2014г. и 2021г., показват, че социализирането на децата чрез четене запазва висока ценност в съвременното българско общество. Тези практики се възпроизвеждат от родители към деца, като на мнозинството от днешните поколения родителите са им чели книги, когато са били малки (около и над 2/3). Интересно е да се отбележи, че този феномен придобива масовост едва сред кохортите, родени към края на 60-те години.¹³ И докато, с известни флукутации, тези дялове се запазват във времето, то практиката родителите да четат на малките си деца дори разширява своите граници. От 59% през 2006 г., четьщите на децата си родители се увеличават до значителните 83% през 2021 г. Социализацията на днешните родители посредством четива от ранна детска възраст има силна връзка с тяхното поведение към собствените им деца. Над два пъти повече от родителите, на които са им чели като малки, четат днес и на децата си.

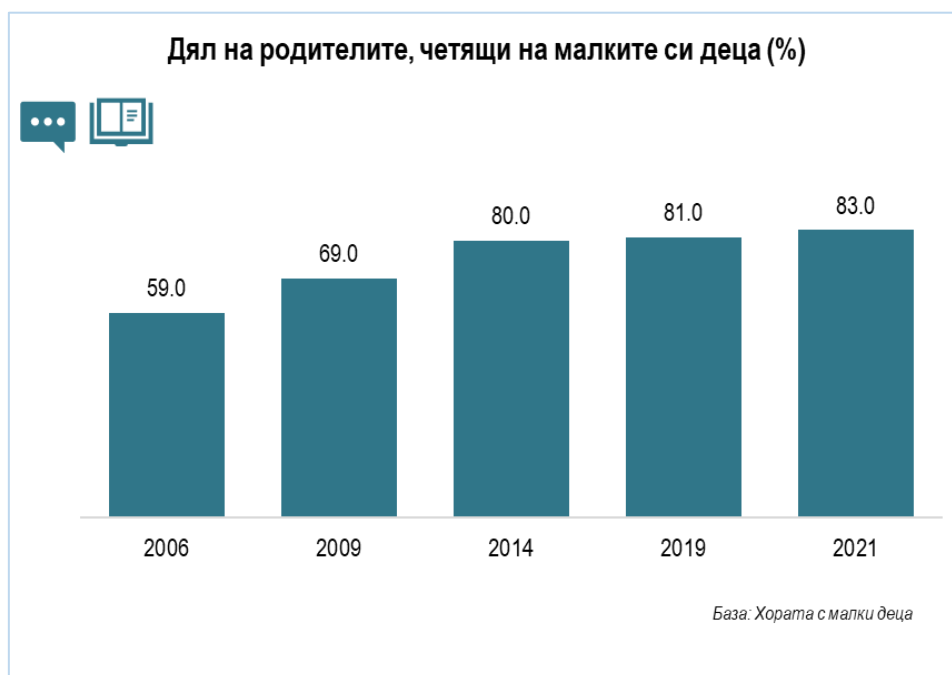
Същевременно, изглежда немалка част от онези, на които не им е било четено, впоследствие осъзнават важността на книгите за развитието на детето и компенсаторно започват да четат на собствените си деца (за пример, през 2019 г. 43% от родителите, на които не им е било четено,

¹³ Самият генезис и процесът на изграждане и утвърждаване на култура родителите в България да социализират децата с четене са интересна тема, която заслужава внимание сама по себе си. Поради различния фокус на настоящия анализ, няма да се спираме на нея тук.

днес четат на децата си; този дял обаче е 79% сред родителите, на които са им чели като малки). Освен разбрано като изпълняващо компенсаторна роля, заради дефицитите, които те са имали като деца, това явление намира и друго възможно обяснение. Четенето на книжки на децата днес се налага широко сред социални групи, чието поведение само по себе си не принадлежи към характеристиките на най-страстните читатели. Това са родителите между 31-40 г., от средната градска класа, но и от по-ниски социални слоеве, които прекарват все повече време онлайн, включително в различни общностни родителски групи в социалните мрежи. В последните години сред тези общности активно циркулират послания за нов тип житейски мироглед – противопоставящ се на залялата света консуматорска култура. Тези групи все повече се ориентират към здравословни навици на живот – за себе си и за децата си, като заменят масовите храни от супермаркетите с бутикови био храни, синтетичните – с натурални материи и пр. Част от тази житейска философия, противопоставяща се на типа „Макдоналдс“ култура е и противопоставянето на сляпата лесномилаема консумация на образи от ТВ екрана и таблетите, ограничаването на вредите от облъчването от екрана и др. Така, четенето на книжки на децата се превръща в аксиоматично действие с ясна инструментална функция, гарантиращо отглеждането на детето в здравословна и „полезна“ среда.

Както данните показват обаче, веднъж изпълнили своята задача, значителна част от активните в ранна детска възраст родители губят устрем, когато децата им порастват и попадат в системата на училищното образование, на което те вече почти изцяло делегират мисията „четене“. Как продължават да се формират читателските навици у подрастващите, ще разгледаме по-нататък в анализа, но преди това си струва да се спрем накратко на още две интересни наблюдения, бележещи процеса на социализация чрез четене от ранна възраст. Първо, сред най-младите поколения, които са и най-слабо четящи, се отчита „пробив“ и при начина, по който отглеждат малките си деца. И тук поколенческата приемственост в читателските практики все повече се измества от други конкуриращи четенето дейности, чрез които социализират децата си, като например гледане на филмчета по телевизия или онлайн. Към днешна дата, най-младите родители (до 30 г.), в унисон и със собствените си навици, четат най-малко на децата си – приблизително 1/3 от тях предпочитат да правят други неща. 68% от тях четат на децата си, което не изглежда малко, но е на фона на 83% средно за всички родители. Второто наблюдение, което си струва да се отбележи, е значително по-активната роля на майките за социализацията на децата чрез четене. Майките са и по-активната страна в родителските групи в социалните мрежи, обменящи опит и съвети за „правилно“ отглеждане на децата. За разлика от тях, бащите, като представители на по-прагматично ориентираната част от семейството, по-често предпочитат да гледат филми, или да извършват други дейности с малките (25% от татковците, срещу 12% от майките).

Фиг. 2.11. Дял на родителите, четящи на малките си деца

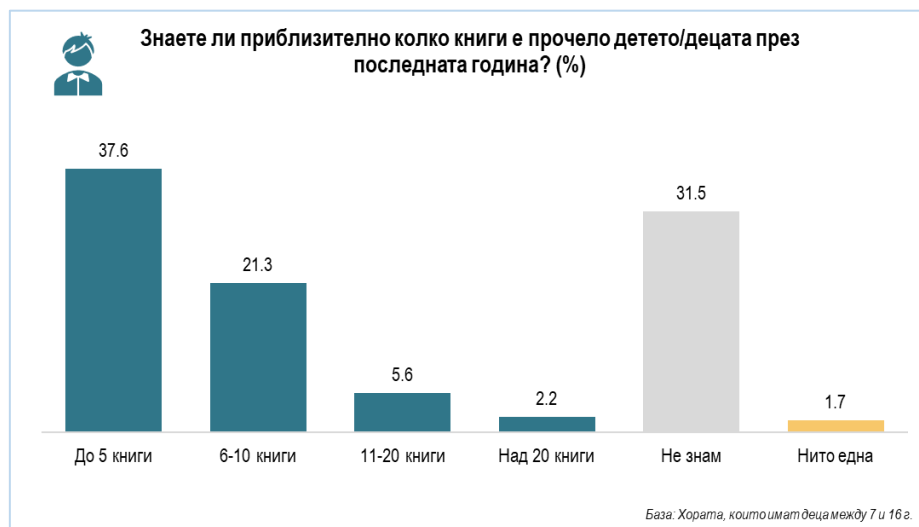

Фиг. 2.12. Връзка между четенето от ранна детска възраст и възпроизводство на практиката между поколенията

		Четете ли на децата си книги (ако са на малка възраст)?	
		Да	Не
		Row %	Row %
Чели ли са ви приказки/книжки вашите родители, когато сте били дете?	Да	79.4%	20.6%
	Не	42.7%	57.3%

Как се променят приоритетите на родителите при отглеждането на децата им в хода на тяхното порастване? Четенето на малките деца, както вече беше посочено, се запазва като важен приоритет, но с израстването на малчуганите родителите изглежда започват постепенно да губят връзката с тях чрез книгите. Вместо това, все повече делегират на образователните институции отговорността да изпълняват тази социализираща функция. Косвено доказателство за отдръпването на родителите от това поле е индикатор от 2021 г., който показва, че 31% от родителите въобще нямат представа колко книги са прочели децата им. Тук отново са налице значими разлики между родителите, които четат и онези, които не четат на децата си. Потвърждава се тезата, че устойчиво изградените читателски навици водят до различен тип поведение, включително като отношение и отговорност към собствените деца.

Фиг. 2.13. Обем прочетени книги от децата между 7 и 16 г. през последната година

Въпреки това, вероятно водени от социалния престиж на четенето, но и от неговата функционална значимост за ограмотяването на децата, мнозинството родители заявяват, че продължават да ги насърчават да четат. Такъв индикатор е проследяван между 2006 г. и 2014 г., като дори се отчита възходящ тренд – от 76% до 84% декларираат, че насърчават децата си да четат. Същевременно, вероятно отново поради социално престижния си характер, обсъждането на книги с децата също се заявява като широко разпространена, с възходящ тренд между 2014 и 2019 г, практика сред родителите (55%-61% твърдят, че обсъждат с децата си прочетени книги). И в това отношение се наблюдава ясна връзка между изградените лични читателски навици и връзката с децата: групата на респондентите, които са израснали с книги, има по-голяма склонност да предава този опит и на децата си, като обсъжда с тях прочетеното. Вероятно става въпрос за обсъждане на книгите, които детето е прочело, тъй като друг индикатор от изследването през 2019 г. отрежда значително по-слаба позиция на децата като партньори за обсъждане на прочетени от респондентите книги (едва 15%).

Четенето като значим фактор за израстването и възпитанието се осъзнава от мнозинството от родителите на деца между 7 и 16 г. През 2021 г. 75% от тях изразяват желание „децата им да четат повече“. В случая тази нагласа играе и компенсаторна роля за групите, които четат по-малко и чиито деца също възпроизвеждат техния пример, като сред тях декларираното желание да четат повече е още по-силно изразено (87% от родителите, чиито деца са прочели до 5 книги).

Личният пример в семейството и ролята на майките и бащите като авторитети оказват влияние не само по отношение на възпитанието на децата да четат изобщо, но и спрямо интензитета и вида на четивата, към които се обръщат. Изследването през 2021г. показва, че подрастващите деца на родители, които са по-неактивни читатели, или изобщо не четат, или четат по сходен на тях начин - най-голяма част от децата на четящите до 5 книги годишно също са прочели до 5 книги през годината. Респективно, по-активно четящите родители изглежда успяват да мотивират чрез личен пример децата си, да се запознаят, освен със задължителната литература за училище, и с други четива, които са в по-широка жанрова палитра.

В процеса на израстването на децата ключова роля за приобщаването им към четенето започва да играе училищната институция. Както споменахме, с навършването на училищна възраст родителите все повече засилват очакванията си училището да изпълнява тази роля. Освен с мисията и задачата си да ограмотява, училището има редица други функции – цивилизационна,

дисциплинарна, социализираща. Там са мястото и времето в живота на индивида, когато у него се формират и утвърждават основни морални и естетически вкусове. В различните етапи от изследванията на читателските практики в България, темата за ролята на училището като стимул за насърчаване на четенето са засягани в различни аспекти. Успява ли то да отговори на изискванията на съвременната епоха и да бъде в крак с времето, така че да мотивира учащите да бъдат проактивни читатели? Имат ли, и до каква степен, отговорност учителите да възпитат читателски вкусове у подрастващите?

За разлика от възприятието за ролята на семейството като стимулиращ фактор децата да четат книги, мнозинството от българите не припознават училището като способно да създаде мотивация за четене сред учениците. Към 2014 г., когато тези индикатори са изследвани, доминират нагласите, че нито изучаваната литература е подбрана така, че да мотивира учащите, нито учителите като авторитети, нито училището като институция тласкат учащите да четат книги и развиват способностите им да достигат до дълбочината на прочетеното. С малки разлики това са нагласите и в предходното изследване от 2009 г. Едва 16% от пълнолетните граждани на страната са на мнение, че изучаваните в училище четива са релевантни на интересите на учениците и на съвременността като цяло. Въпросът за ролята на училището като институция за създаване на положителна нагласа към книгата предизвиква ясно изразени негативни оценки – според мнозинството от българите (63%) то не успява да се справи с тази задача. Макар да не са проследени в последващите две вълни на изследването, за период от 5 години тези нагласи бележат много слаба динамика, на база на която може да се предположи, че към днешна дата те не са се променили драстично. Отношението към ролята на учителите като авторитети, успяващи да мотивират учениците да четат, също е скептично. През 2014 г. всеки трети споделя това мнение, а през 2021г., едва 30% от родителите на деца между 7 и 16 години смятат, че учителите имат съществено влияние върху читателската култура на детето им. Мнозинството от 51% са на мнение, че авторитети в това поле са самите родители – очевидно, с всичките им плюсове и минуси по отношение на четенето и разбирането на текстове

Фиг. 2.14. Роля на авторитетите за стимулиране на четенето сред децата

На фона на така очертавания се образ на училището и неговата роля възникват неизбежните въпроси за необходимостта, но и за капацитета тази институция да бъде реформирана по начин,

който да отговаря на очакванията и изискванията на съвременното общество. Все по-дигитализацията се свят и промяната във формите на запознаване с текстове и начините за придобиване на знания (особено изразена сред най-младите поколения) изискват от образователните институции бързо да намерят начин да проправят път към ефективна комуникация с учениците, но и с родителите, така че да успеят да ги заинтригуват и приобщат към образователния процес, от там – и да създадат интерес към знанието и четивата, в частност. Последните две години на пандемия поставиха във форсмажорна ситуация българските училища и по естествен път дадоха допълнителен тласък на процеса на технологизация и дигитализация на образованието. Дали обаче, извън формалните измерения, образователната система ще успее да се адаптира и към съдържателните промени, които бурно протичат в последните години сред подрастващите, тепърва предстои да се наблюдава и оценява.

Ако трябва да направим синтезиран обзор на ролята и значението на четенето в биографичния път на българина, можем да кажем, че тя търпи промени в две направления: първото като плод на вътрешно променящи се практики и смисли, логично вплетени в биографичните специфики на различните житейски етапи. Второто направление надхвърля личния биографичен ареал и обозначава бавни, но трайни структурни трансформации върху обективните и субективни измерения на читателския процес като следствие от цялостните промени в социалната и технологична среда.

Разглеждано в рамките на линейния ход на живота, може да се заключи, че четенето като високо ценена социална практика е в обратнопропорционална връзка с неговите практически измерения – колкото повече напредва във възрастта, толкова по-малко започва да чете човек, но в същото време оценява по-високо самото четене. Респективно, годините, в които най-активно се чете, за значителна част от хората остават в периодите на детството и юношеството. Въпреки широко възприетите практики децата да бъдат социализирани с четене от малки, групата на активно четящите не се увеличава сред израстващите поколения. Постепенно забързаното ежедневие и конкуренцията на редица други дейности „изяждат“ от времето за четене на зрелите поколения и го трансформират от личен, емоционален процес, във все по-прагматична, обслужваща професионалните или злбодневни интереси дейност. Подобна е тенденцията и при субективните оценки и критерии за начина на четене в хода на биографичния път – въпреки намаляващото като интензитет и обем четене, субективното възприятие за по-високо качество на този процес се повишава.

Разгледани като структурни трансформации, обективните читателски практики и субективната им нормираност започват бавно, но трайно да добиват все по-ограничени и прагматични измерения. Последното десетилетие свидетелства за все по-слабо интересуващи се от книги и по-малко четящи млади поколения, което не се компенсира в зрелите им години. Читателските субективни критерии все по-често приемат за норма минимизирането на количествените и част от качествените измерения на четенето: за норма се приемат все по-малки като обеми и фрагментирани като структура текстове, по-краткото време, отдадено на непрекъснато четене, по-слабата концентрация и потапяне в субективното преживяване, докато се чете. Дали книгата и класическото четене могат да си „отвоюват“ обратно териториите, които лесносмилаемите конкурентни продукти на дигиталната епоха все по-настойчиво завладяват, ще може да се проследи в следващите години. Съществена роля за изхода от тази битка биха изиграли усилията четенето да не се налага като вървящо срещу нормите на дигиталната епоха, а да бъде интегрирано и адаптирано в променящата се среда.

III. ЦИРКУЛАЦИЯТА НА КНИГИТЕ КАТО КУЛТУРЕН, СОЦИАЛЕН И ПАЗАРЕН ФЕНОМЕН

Книжният пазар и моделите на потребление на книги в дигиталната епоха

Дигиталната ера и технологичното развитие имат огромно влияние за динамизиране процесите на промяна в начина на живот, социализация и комуникация. В съвременния свят внимателното проследяване на тези промени, последвани от адекватна и бърза адаптация в моделите на предлагане на продукти и услуги е единствената възможна формула за оцеляване в условията на глобален и изключително конкурентен пазар. Книжният пазар и четенето, както вече споменахме, са силно повлияни от изместването на голяма част от ежедневните практики в дигиталното пространство и силната доминация на телевизията в структурата на свободното време. Различни проучвания сочат, че в световен мащаб тези промени отдавна се схващат и използват като двигател за диверсифициране в предлагането на книжни ресурси и разнообразяване на формите, под които книгите достигат до хората. Едно очаквано следствие от тези процеси на адаптация е т.нар. „разширяване на читателския опит“¹⁴. В този смисъл големите пазари със силни традиции в разпространението на книги приемат предизвикателствата на променящия се свят като възможност за растеж и развитие. В прогнозен доклад на Grand View Research се дават редица примери за изграждане на традиции на сътрудничество между традиционни издатели на книжни ресурси и водещи дигитални разпространители и платформи. По този начин издателите си осигуряват не само разширяване на каналите за разпространение, но и възможности за предлагане на нов тип съдържание, чрез което книгите им достигнат до по-широка и нетрадиционна аудитория (напр. добавяне на видео или аудио съдържание към книгите).

По данни на Федерацията на европейските издаатели, в която членуват 29 национални организации от страните-членки на ЕС и ЕИП, включително Асоциация „Българска книга“, първата година от пандемията от Covid-19 е маркирана първоначално от силен спад на продажбите, който до нейния край е компенсиран в голяма степен. В крайна сметка, 2020-та година е определена от Федерацията като умерено негативно повлияна от пандемията с общ годишен приход от продажби от издателска дейност в размер на 22, 2 милиарда евро, само 0,2 милиарда по-малко в сравнение със силната 2019 г. Тези данни, обаче, трябва да се разглеждат с повишено внимание към детайлите и значителните разлики в националните държави, формите и каналите на потребление.¹⁵

Книжният пазар в България се развива относително устойчиво в последните няколко години. Данни на НСИ за периода от 2014 г. до 2021 г. показват нарастване на броя издадени заглавия – книги и брошури, на годишна база¹⁶. Само за последната една година ръстът е с 8%. Статистиката на Федерацията на европейските издатели за 2010-2015 г. поставя България до страни като Швеция, Белгия и Холандия по брой нови заглавия на 1 милион души население.¹⁷ Впечатление прави обаче низходящият тренд при годишния тираж от 2018г. насам, който за последната една година намалява с цели 25% и стига до нивата, измерени през 2015-2016г. Т.е. разнообразието от публикувани заглавия расте, за сметка на тиража, в който се издават. В края на 2021г. от Асоциация „Българска книга“ отчитат намаляване цените на книгите средно с около 9% в големите вериги книжарници, както и ръст в потреблението. Подобрените показатели, според тях, се дължат

¹⁴ <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/books-market>

¹⁵ <https://fep-fee.eu/European-Book-Publishing-1400>

¹⁶ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1024

¹⁷ <https://issuu.com/gremideditorsdecatalunya/docs/2017-estadistiques-fee-the-book-sec>

на намаляването на ДДС за книгите от 20% на 9% като една от компенсаторните мерки на държавата за справяне с последиците от пандемията. В случай на поддържане ниските нива на ДДС за книгите и в следващите години, ще може да се измери трайният ефект от мярката върху издателската дейност и потреблението.

Фиг. 3.1. Издадени книги и брошури за 2021 г.¹⁸

	Заглавия /брой/	Тираж /хил. бр./
2014	7515	4031
2015	9320	4904
2016	8530	4507
2017	10068	6710
2018	9842	11262
2019	9516	7627.8
2020	10769	5740.1
2021	11700	4989.6

Значителните промени, пред които е изправена издателската индустрия не само в България, но и в световен мащаб, са още по-видими по отношение на периодичните печатни издания като вестници и списания. У нас за последните 7 години броя на издаваните вестници намалява с над 30%, а годишният тираж – с над 60%¹⁹. И въпреки че за разлика от периодиката, книгите на хартиен носител посрещат на пръв поглед по-леко предизвикателствата на дигиталната ера, ерозията в традиционните читателски практики и утвърждаването на новите форми на четене ги поставя в ситуация на засилена конкуренция с алтернативните дигитални формати, особено в медийната сфера.

Фиг. 3.2. Издадени вестници за 2021 г.²⁰

	Заглавия /брой/	Тираж /хил. бр./
2014	295	315712
2015	283	267346
2016	262	229008
2017	245	196288
2018	239	216037
2019	223	169261
2020	209	123286.5
2021	201	119588.1

Изместващите се все по-близо до дигиталния свят ежедневни практики и културно потребление, ускорени от ограниченията в социалния климат по време на пандемията от Covid-19, провокират създаването на нови пазарни и маркетингови механизми, с които да се насърчи интересът към алтернативните форми на четене. Смесът от това усилие е разширяване на читателската аудитория, особено сред по-младото население, което се социализира в съвсем различна среда от поколенията, традиционно привлечени от книгите на хартия. В Швеция, например, над 50% от населението на възраст между 16 и 29 г. и 38% от хората до 85-годишна възраст заявяват, че

¹⁸ Източник: НСИ

¹⁹ https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=1477

²⁰ Източник: НСИ

слушат аудио книги в свободното си време.²¹ Данните за европейския пазар също потвърждават нарастващите с бързи темпове от 2019 г. насам роля и пазар на аудио книги, а преди това, в периода 2011-2014 г., и на електронни книги.²² В България, въпреки идентифицирания ръст спрямо 2019 г., към момента слушащите аудио книги са едва 1,5% от цялото население²³. Тези разлики с общите трендове в Европа, обаче, не означават по-засилена роля в България на традиционните източници на снабдяване с книги като книжарници и библиотеки. Напротив, нивата на ползваемост на такива канали за снабдяване са близки до средноевропейските. Основната разлика е в степента на диверсификация на дигиталните канали за разпространение и създаване на съдържание, и съответно, в тяхната употреба. В този смисъл, българският книжен пазар все още не се възползва в достатъчна степен от тези възможности, същевременно осъзнавайки огромните рискове от нарастващото отчуждаване на младежката аудитория от устойчивите читателски практики и интерес към книгите.

На база няколко различни индикатора, включени в проведеното през 2021 г. проучване, може да се твърди, че потенциалният книжен пазар в България обхваща около 40% от пълнолетните българи. Техният дял остава относително непроменен през последните 15 години, период, за който са налични сравнителни данни от изследвания на читателските практики, реализирани от Алфа Рисърч. В сравнителна перспектива спрямо останалите страни от ЕС, обаче, по данни на Евростат от 2016 г. България дели с Гърция последното място по дял на разходите за книги, вестници и канцеларски материали от общите разходи на домакинствата (0,6%)²⁴. Въпреки това, средствата, заделени за книги месечно се увеличават в последните осем години, но като следствие основно на повишението в ценовите равнища. Оборътът от продажба на книги в България за 2015 г. е съизмерим с този в страни като Румъния, Сърбия, Словакия и Словения, а по-ниски стойности са постигнати само в Латвия, Естония и Исландия²⁵, всяка от които с население три и повече пъти по-малко от населението на България²⁶.

Българският книжен пазар е най-активен в столицата и големите областни центрове. Структурата на участниците в него до голяма степен се припокрива с тази на активните читатели. Купуващите книги са съсредоточени в средите на хората с висше образование, представители на интелигенцията, свободните професии и служителите, с доходи най-често над 800 лв. на човек от домакинството. Най-ниско е закупуването на книги в селата, от хората с основно образование (над 85% от тях не купуват книги), от най-младите, но и от най-възрастните (около 65% от тях). Също така жените са с около 10% по-активни участници на книжния пазар от мъжете. Приблизително същата и отново в полза на жените е разликата в дела на четящите сред двата пола, а жените са като цяло по-активно четящи от мъжете. На практика изключени от книжния пазар са тези, които не притежават книги – 92% от тях не са закупили и нито една през последната година.

²¹ <https://www.statista.com/topics/4062/book-market-in-europe/#dossierKeyfigures>

²² <https://fep-fee.eu/European-Book-Publishing-1400>

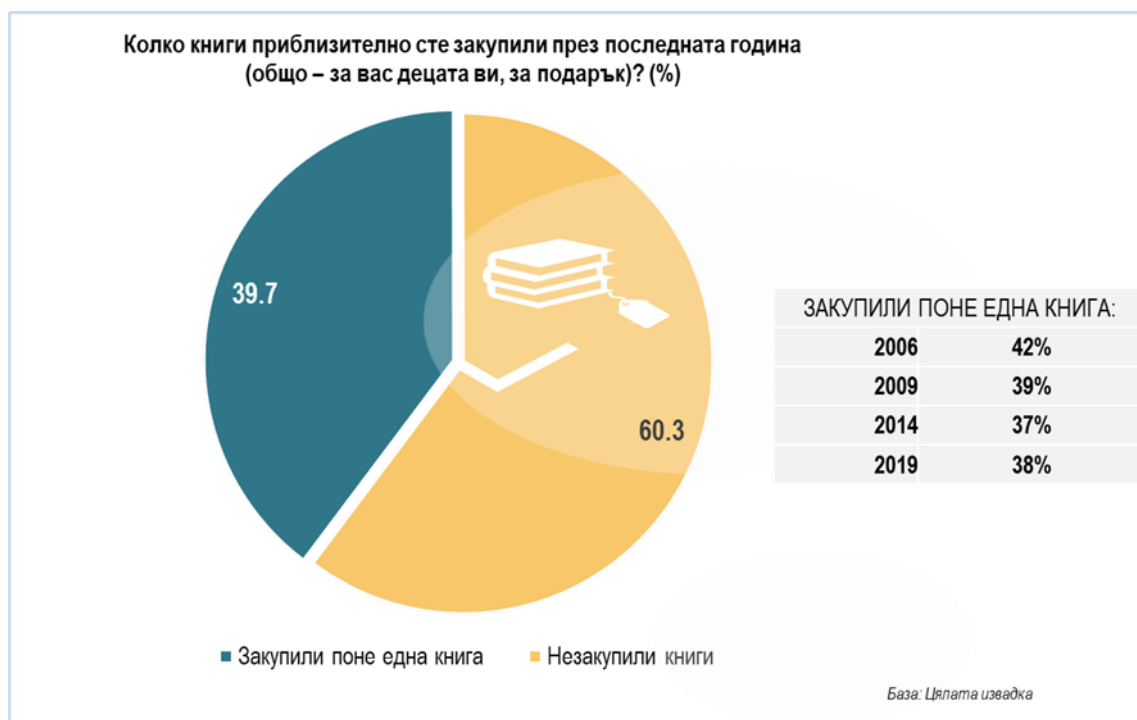
²³ Данни от национално-представително изследване „Българинът и четенето“ 2021 г., реализирано от социологическа Агенция „Алфа Рисърч“ по поръчка на Асоциация Българска Книга

²⁴ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20180423-1>

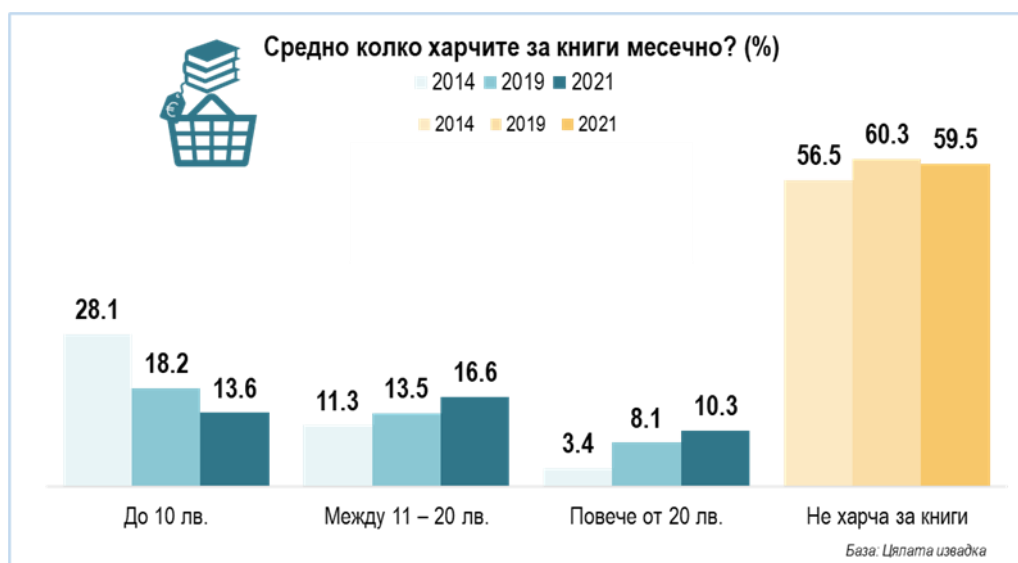
²⁵ <https://issuu.com/gremideditorsdecatalunya/docs/2017-estadistiques-fee-the-book-sec>

²⁶ Естония бележи едни от най-ниските обороти от продажба на книги в Европа, защото е и една от европейските страни с най-малък брой население. Въпреки това, международно изследване, проведено в 31 страни по света сочи, че именно естонците притежават най-голям брой книги – средно 218 книги на домакинство. <https://www.theguardian.com/books/2018/oct/12/the-more-books-in-a-house-the-brighter-your-childs-future-study-finds>

Фиг. 3.3. Обхват на пазара на книги в България

Фиг. 3.4. Месечен разходи за книги

През лятото на 2022 г. друга международна организация, Европейската и международна федерация на търговците на книги (European and International Booksellers Federation), представляваща национални браншови организации от цял свят и над 25 000 индивидуални търговци – книжарници, вериги от книжарници и семейни бизнеси в сферата на търговията с книги, публикува доклад, очертаващ тенденциите в индустрията.²⁷ Данните в него се основават на попълнени въпросници от общо 18 национални браншови организации, 14 от които са от държави-

²⁷ https://europeanbooksellers.eu/system/files/2022-06/Launching%20the%202021%20Global%20bookselling%20markets%20report_2022-06-08.pdf

членки на ЕС. Всички национални представителства на търговци на книги от ЕС декларират ръст в продажбите (който варира от 1% в Австрия до рекордните 25% в Испания), а като основен приоритет организациите посочват засилване на дигиталното присъствие и оптимизиране на каналите за онлайн продажби. Половината от участвалите в проучването организации свидетелстват за това, че комбинирането на възможностите за физически и онлайн продажби през втората година от пандемията (2021 г.) се е оказало успешна стратегия за постигане на ръст в продажбите.

Доколко българският книжен пазар и търговците на книги са се възползвали от промените в моделите на потребление във физическа и онлайн среда е въпрос, на който тепърва ще се търси конкретен отговор. Измерените към края на 2021 г. нагласи действително очертават променена картина на моделите на покупка на книги, особено погледнато от перспективата на изминалите две десетилетия. Данните показват как във времето се появяват, набират популярност и впоследствие отмират различни маркетингови стратегии и инструменти (като например предлагането и покупката на книги с комплект с вестник). Други търговски практики, макар някои от тях с по-ограничена експозиция, се развиват и утвърждават своята устойчивост – панаири на книгата/базари, онлайн търговия, както и книжарници, които остават главното място за снабдяване на книги във всички социални и териториални групи. По данни на НСИ²⁸ през 2021 г. 12% от българите са закупили печатни книги, вестници или списания от интернет при общ дял на поръчалите някакви стоки/услуги по интернет 33%. Макар и в известна степен задълбочен в периода на пандемията, процесът по нарастването значимостта на тези практики е логично следствие от развитието, достъпността и ползваемостта на дигиталните технологии – само 5 години по-рано, през 2016 г., делът на поръчалите по интернет е бил едва 12%, а само 2% са купували книги по този начин²⁹. Още по-показателен индикатор за развитието и потенциала на онлайн каналите за търговия с книги е промяната в съотношението между купилите книги и пазарувалите в интернет като цяло. През 2016 г. то е било 1:6, докато през 2021 г. е вече приблизително 1:3. Тези промени отразяват, от една страна, непрекъснато разширяващата се роля на дигиталните технологии в моделите на потребление. От друга страна, са знак за успешното ориентиране на онлайн търговците на книги спрямо тези промени и канализиране усилията им към привличане на повече потребители в дигитална среда, макар и с относително традиционен микс от продукти.

Наред с изброените канали за снабдяване с книги, заемането от приятел остава значима и устойчива практика сред българското население, която обаче не служи толкова като компенсаторен механизъм на повишаващите се цени на книгите, а по-скоро разнообразява каналите за снабдяване на читателите. Заемащите книги са по-често хора с доходи около и над средните, жители на столицата, млади хора до 30 годишна-възраст.

²⁸ <https://nsi.bg/bg/content/2833/%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D1%83%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%8A%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D1%82-%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D0%BE-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82>

²⁹ <https://issuu.com/gremideditorsdecatalunya/docs/2017-estadistiques-fee-the-book-sec>

Взимането на книги на заем има важно място в читателските практики на учащите, които често споделят помежду си (вкл. копирайт) ресурси, свързани с образователния процес. При среден дял на заемащите книги 37%, сред учащите делът им надхвърля 50%. Заемането, за разлика от останалите начини за снабдяване с книги, е единственият канал, еднакво разпространен както сред активните, така и сред спорадичните читатели³⁰. Всички останали канали – книжарници, библиотеки, панаири на книгата са много по-често посочвани от активно четящите. Тази картина очертава и основната разлика в потреблението на книги от двете групи читатели – четящите 6 и повече книги годишно са по-мотивирани да отделят системно от времето и бюджета си за книги в сравнение с четящите по-малко от 6 книги годишно. Още едно доказателство в тази посока са различията при формиране мотивацията на активно и спорадично четящите при избор на книга. При първата група отново миксът от фактори е по-богат, очертавайки постоянен и последователен интерес към книгата. Актуалните данни утвърждават тази картина и свидетелстват включително за по-значима роля на комуникационните кампании и дейности сред активно четящите аудитории.

Фиг. 3.5. Канали за снабдяване с книги, 2021 г.

³⁰ И тук, както в частта „Четенето и биографичния път“ се използва класификация, базирана на тясното понятие за четене, т.е. брой прочетени книги. Социологическият прочит на данните от проведеното през 2021 г. изследване на читателските практики, установените сходства в нагласите и поведението на различни групи читатели, както и откритите статистически значими разлики, формирани на база брой прочетени книги, обосновават диференцирането на три типологично различни групи сред населението - слабо или нечетящи (непрочели нито една книга през последната година и определящи себе си като „нечетящи“); спорадично и ситуативно четящи (до 6 книги годишно) и интензивно четящи (над 6 книги годишно).

Фиг. 3.6. Фактори при избор на книга – сред активно и спорадично четящите

Като важен инструмент за разнообразяване на търговските практики на книжния пазар в последните години се очертават панаири на книгата. Макар че такива се организират само в няколко големи градски центъра, веднъж или няколко пъти годишно (в столицата), книжните изложения са четвъртият по ползваемост канал за снабдяване с книги. В настоящата ситуация, обаче, те успяват да привлекат вниманието основно на активно четящите хора и жителите на столицата. Фокусирани са предимно върху промотиране и предлагане на съдържание на хартиен носител като по този начин осъществяват естествен филтър за потребители, четящи на хартия. Събития от този тип се посещават в еднаква степен с цел закупуване на книги и като възможност за информиране за нови заглавия/автори книги. Тоест тяхната търговска функция е съизмерима със социалната им функция по създаване на платформа за диалог между автори, издатели и потребители. Социално-демографският прочит на данните показва ограничаване на тези ефекти и значително по-широкото им разпространение сред активно четящата аудитория. Подобни кампании за предлагане на книги имат по-голям потенциал от реализирания до момента, най-малко заради централното им позициониране в открита градска среда, отворения достъп и преференциалните цени, на които част от заглавията се предлагат. Стратегическо предизвикателство и цел пред тях в краткосрочен план би следвало да бъде привличане на интереса на по-голяма част от спорадично четящите, както и промотиране на възможностите за четене/слушане/преживяване на литературата в дигитална среда, а в дългосрочен план – инициране на координирани действия и политики за разширяване на читателската аудитория и обръщане хода на процесите, водещи до отчуждаване от книгите. Най-логичният подход за реализиране на тези цели е онзи, който си дава сметка за съвременните реалности. В този смисъл усилията на издатели и търговци, фокусирани върху интегрираното развитие на физически и дигитални платформи за разпространение, и съответно, създаването на общи формати на

събития, в които книгите присъстват както физически, така и през разнообразието от техните дигитални форми, би било успешна практика, адресираща очертаните предизвикателства.

Друг важен момент от развитието на подобни на кампании е постигането на по-широко териториално покритие. Въпреки че основните посочвани причини за непроявен интерес към събития, свързани с предлагане и промотиране на книги, са липсата на интерес към четенето и липсата на време, близо 1/3 от активно четящите и около 1/5 от спорадично четящите заявяват, че не са посещавали такива, защото в тяхното населено място липсват подобни инициативи. Сходен е делът на посочване на комуникационни дефицити (липса на информация) като причина за непосещение сред тези групи, но преглед на данните по региони ясно показва, че недостигът на информация практически отразява структурата на регионите с липса на подобни събития. Разширяването на обхвата на инициативите, свързани с четене, също може да бъде обоснована цел, ако реализацията ѝ стъпи върху баланс между търговски цели и промоционална дейност, и тактическо навлизане в нови територии.

Фиг. 3.6. Посещение на събития, свързани с книгата и четенето (панаири, изложения и др.) през последната година, 2021 г. / сред активно и спорадично четящите

	1 събитие	2 събития	3 и повече събития	Не посещавам такива събития	През последната година не съм посещавал
Активно четящи /6 и повече книги годишно/	7.5%	9.6%	5.50	33.1%	44.4%
Спорадично четящи /до 5 книги годишно/	5.2%	1.7%	1.0%	59.4%	32.5%

Фиг. 3.7. Причини за посещаване и не посещаване на събития, свързани с книгата и четенето

Защо посещавате такива събития? (%) (възможен е повече от един отговор)		Казайте, че НЕ посещавате такива събития. Бихте ли посочили защо? (%) (възможен е повече от един отговор)	
За да закупя книги за себе си	55.2	По принцип не се интересувам от книги	33.8
За да се информирам за нови заглавия, автори, книги	54.0	Липса на време	25.0
Заради интересните срещи с автори, обсъждания и пр.	41.6	Не съм срещал информация за такива събития	21.2
За да купя книги за подарък	36.1	Не се организират в населеното място, където живея	20.4
За да купя книги на по-добри цени	29.5	Не знам, нямам специална причина	19.4
За разнообразие, за смяна на обстановката, за социализация	1.2	Не са в удобно време/място за мене	8.6
Заради децата / внучите ми	0.9	Напреднала възраст	1.0
Професионален интерес / когато книгата е по специалността ми	0.3	Заради пандемията	0.5
		Не виждам смисъл, защото не мога да купя книгата	0.3
		Имам собствен вкус / чета само книги по мой вкус	0.2
		Не обичам публични събития	0.2
		Имам голяма лична библиотека / стари книги	0.2

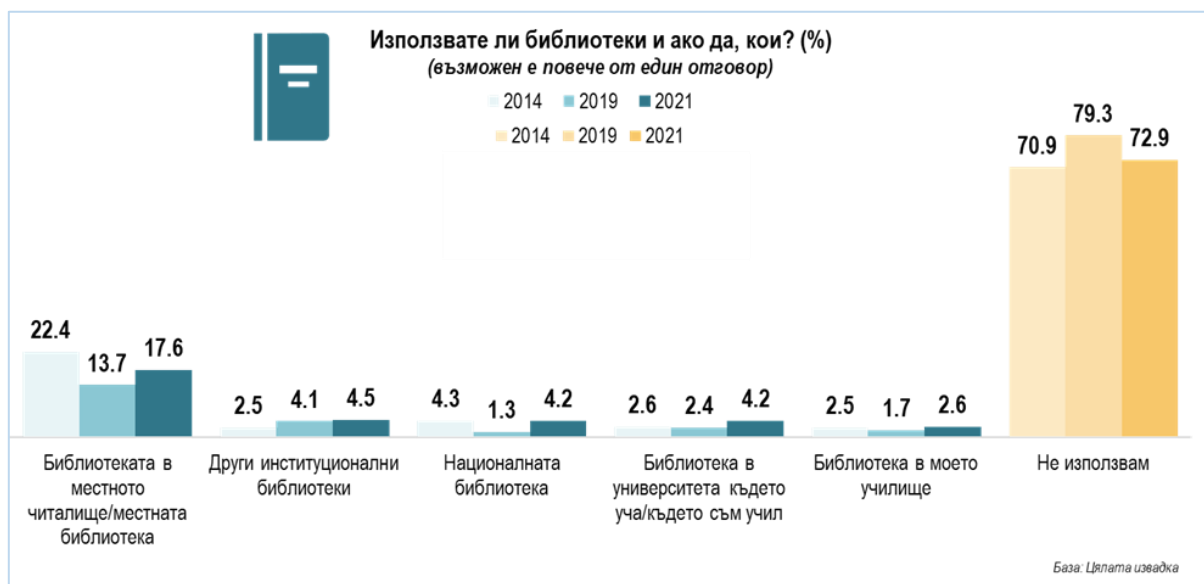
База: Посещавачи събития

База: Непосещавачи събития

Място на библиотеките в читателските практики

Разглеждайки структурата на четенето в нейната комплексност и търпящ трансформации процес, който като цяло запазва обхвата на своята значимост, е важно да отчетем и ролята на библиотеките. Като публична услуга с национален обхват, през годините библиотеките в България остават един от основните начини за снабдяване с книги, поддържане на интереса към книгата, особено сред младите читатели и учащите, развиване на научна и изследователска дейност, а доколкото през последните години част от тях претърпяват значителна модернизация – и възможност за докосване на богатството от дигитални ресурси. Данните от 2021 г. показват, че малко над 1/4 от пълнолетните българи използват библиотеки, а през годините този дял е варирал в близки стойности без категоричен тренд в една или друга посока.

Фиг. 3.8. Ползване на библиотеки по видове

Ролята на библиотеките е важна по няколко причини. От една страна, богатата читалищна мрежа в страната, обхващаща малките населени места, в които на практика не съществуват други канали за снабдяване с книги, има важна функция в удържането на връзката между местните общности и книгата. Доминиращата роля на местната библиотека/читалище като най-използван тип библиотека е ясен знак за значимостта на тези функции, особено предвид факта, че този обхват се разширява сред хората извън столицата и особено в малките градове. Ако едва 7% от столичани ползват местна библиотека/читалище, в областните градове техният дял е 19%, в селата – 20%, а в малките градове – 26%. Достъпността на местните библиотеки донякъде компенсират ограничените възможности (като канали за достъп и като финанси) за закупуване на книги от жителите на малките населени места.

От друга страна, за сравнително стабилизираната роля на библиотеките в обществения живот влияние оказват и процесите по тяхното модернизиране и оборудване с компютри и комуникационна техника. Най-мащабната подобна инициатива е намесата на програма „Глобални Библиотеки – България“, обхванала и оборудвала мрежа от 980 обществени библиотеки,

попадащи в обхвата на 260 общини в страната.³¹ По данни на НСИ националната, регионалните и градските библиотеки в страната наброяват общо 31, а читалищата с функционираща библиотека са 3045, като малко над половината от тях са оборудвани с компютри³². Подобни инициативи и програми, но с акцент върху дигитализация и синхронизация на библиотечните фондове, се изпълняват и в сферата на академичните библиотеки. През 2009 г. Фондация „НАБИС“ създава т.нар. Своден каталог, обединяващ библиографски записи от електронните каталози на над 45 академични библиотеки в България. През годините университетските библиотеки придобиха и абонаменти за водещи световни бази данни за научна литература, които могат да се ползват свободно от студентите в рамките на библиотеката, а в някои случаи дори дистанционно. Въпреки това, обаче, академичните и особено училищни библиотеки се използват сравнително слабо от целевите групи, към които са насочени – делът на ползващите ги учаци не надвишава 21% за училищните и 30% за академичните библиотеки. И докато при училищните библиотеки амортизирането, проблемите с актуалността на библиотечния фонд, липсата на предлагане на дигитални услуги и ресурси предлагат красноречиво обяснение за дистанцираността на учениците, при академичните библиотеки е възможно тази дистанция да се дължи по-скоро на слабости в комуникирането на възможностите за ползване на наличните библиотечни материали, както и липсата на адекватна подготовка на библиотечните специалисти да се справят с актуалните предизвикателства.

Мащабно изследване, фокусирано върху резултатите от 23 независими проучвания по теми, свързани с новите роли на академичните библиотеки по време на пандемията от Covid-19, установява, че основните анализирани проблеми в този период са необходимостта от трансформиране на библиотеките и повишаване на информираността за услугите, които предлагат, докато не работят физически. В този период на предизвикателства, академичните библиотеки прибегват до богат арсенал от комуникационни инструменти, за да удържат своята роля в кризисната ситуация – използват се активно библиотечните уебсайтове, социални медии, стрийминг видео приложения, имейли, телефони, видео обучения и микро-блогинг³³. В тази ситуация, е логично да предположим, че предимство биха имали библиотеки, които вече вървят по пътя на т.нар. дигитална миграция и са успели в голяма степен да интегрират дигиталните технологии в организацията на работата си. Подобна хипотеза, обаче, не намира основания в сравнителните данни за периода 2014-2021 г. Дългосрочното проследяване на тенденциите очертава като основен фактор, определящ степента на посещаемост на местните библиотеки, типа населено място. В малките градове и селата, функцията на местните читалища и библиотеки е устойчива и стабилна, дори предвид ограничените възможности и ресурси за реакция и трансформиране на тези културни институти в периода на пандемията. Тази констатация очертава цялостната значимост на местните читалища като културно средище с множество социализиращи функции (често единственото налично в общността) и медиатор между местната общност и книгите.

Осигуряването на възможно най-широк и улеснен достъп до книги, какъвто предлагат библиотеките, е ключово условие за насърчаване на четенето и грамотността. Китайската библиотечна асоциация финансира изследване, с което се оценяват интервенции, целящи повсеместно снабдяване с книги в селските райони, където нивата на грамотност на децата са

³¹ https://www.glibulgaria.bg/bg/library_network

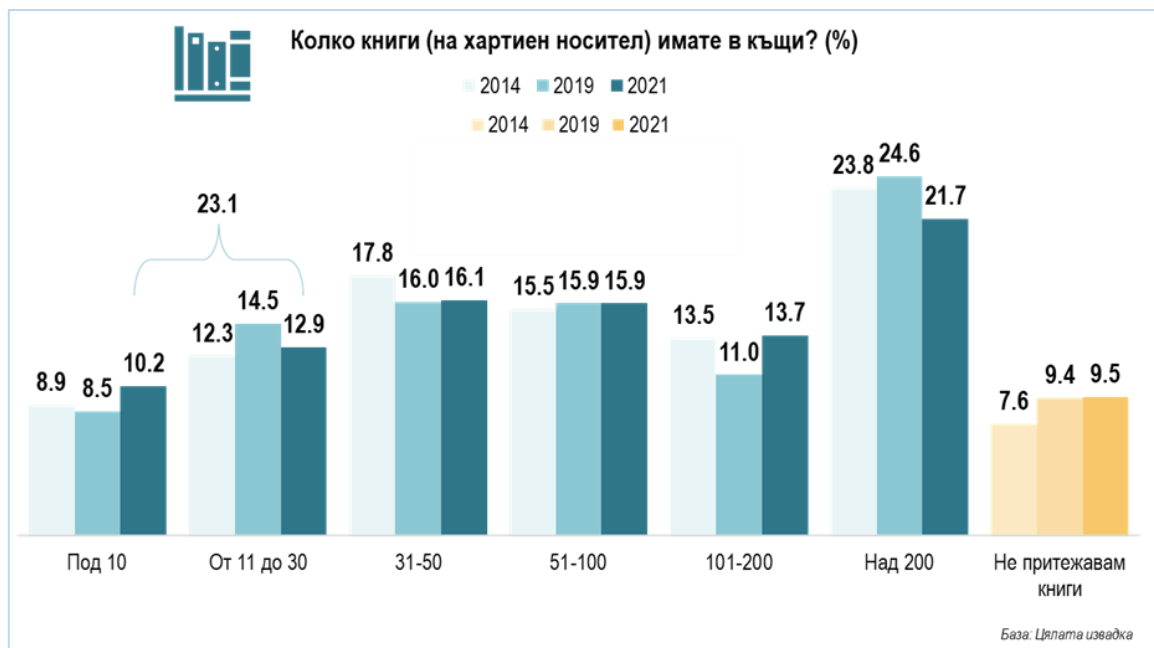
³² <https://www.nsi.bg/bg/content/3699/%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B0>

³³ Murtaza Ashiq, Farhat Jabeen, Khalid Mahmood, *Transformation of libraries during Covid-19 pandemic: A systematic review*, *The Journal of Academic Librarianship*, Volume 48, Issue 4, 2022

критично ниски³⁴. Резултатите от него сочат, че изграждането на среда за четене (чрез захранване с книги на местните, училищни и семейни библиотеки), следвайки ежедневните траектории на учениците, особено тези, обхванати в основното образование, стимулира интереса им към четенето и подобрява резултатите от него. С цялата условност в тълкуването на подобни локални интервенции, допускането на изследователите, че за стимулиране на четенето е необходимо да се осигури постоянен и неограничен достъп до книги в ежедневна среда, очертава потенциала на домашната библиотека.

Данните за България не отчитат съществени промени в структурата на притежанието на книги в последните няколко години. Най-често в домашните библиотеки има между 30 и 100 книги. Колко по-богата е домашната библиотека, толкова по-голям е делът на активните читатели сред притежателите на такава, а най-интензивна читателска аудитория наблюдаваме сред имащите на над 100 книги вкъщи. Въпреки силно стабилизираната структура на притежание на книги, през 2021 г. за първи път е измерено леко преимущество на притежаващите до 30 книги пред онези, които имат в дома си повече от 200 книги (23%:22%).

Фиг. 3.8. Притежание на книги

Няма причина да смятаме, че тази тенденция и разширяването на ножицата между двете групи в полза на първата няма да продължи трайно, макар и с бавни темпове. Основна заслуга за това имат все по-широкото разпространение на четенето на дигитален носител, цялостната промяна на структурата на свободното време и свързаните с това предизвикателствата пред развиването на нови и устойчиви читателски аудитории. Освен това, четенето при най-младите е все по-слабо зависимо от богатството на домашната библиотека, за събирането на което основна роля имат по-възрастните поколения. Провокирането у тях на интерес към четенето е сложен процес, в който следва да се отчетат новите измерения на четенето и осмислянето на текстове, и едва след това да се предлагат такива форми и механизми за ангажиране на вниманието им, каквито биха

³⁴ Zizhou Wang, Xiaofang Zhang, Ge Zhang, *Creating a ubiquitous reading environment for children in undeveloped rural areas: An action research project*, *Library & Information Science Research*, Volume 43, Issue 4, 2021

намерили устойчиви „корени“ в техните ежедневни практики. Не на последно място, за да се гарантират ефективността и въздействието на тези усилия, социализацията и израстването в среда, богата на книги, следва да се осмисли и моделира в рамките на конкретни стратегии и политики. Отчитането и анализът на ежедневните практики на децата и учениците, честотата, интензивността и местата, на които се случват срещите им с книгите, възможностите за интервенции там, където са забелязани дефицити, са само част от задачите пред едно подобно междуинституционално усилие, включващо всички заинтересовани в този процес страни.

Сваляне и копиране на книги в контекста на дилемата интелектуални права – достъп до култура

Преходът от пазарна икономика към т.нар. „икономика на знанието“, потопена в „общество на знанието“, създава качествено нова ситуация, която обосновава необходимостта от преосмисляне на понятия като интелектуална собственост и достъп до култура. Един от водещите български изследователи в сферата на интелектуалната собственост, културните права и достъпа до култура, Иван Кабаков, нарича този кръг от проблеми „стратегическа дилема“ и настоява за търсене на „синергия при упражняването на правото на интелектуална собственост и правото на достъп до култура“³⁵. Изходната предпоставка в неговото разбиране е конституирана в една по-ранна публикация, в която авторът артикулира многообразието от форми за достъп до културно потребление като същностно условие за общественото развитие и твърди, че „интелектуалната собственост е в конфликт с философията на достъпа“, доколкото първото се мисли преди всичко в неговите частни измерения, а второто – като преобладаващо обществено³⁶. В този смисъл той предлага подход, при който правото на собственост не ощетява обществото, но който изисква разработване на нови механизми и икономически модели, които да поддържат необходимия баланс и да допринасят за разрешаване на дилемата. Темата за достъпа до интелектуална собственост е централна и за други български изследователи с интерес към визиите и стратегиите за присъствие на културата в дигиталния свят. Калина Сотирова, например, дефинира икономиката на знанието и обществото на знанието като взаимосвързани понятия, предполагащи „бърз, качествен и свободен достъп до информация и знание за всеки човек“³⁷. Тази дефиниция също полага достъпът до култура в координатната система на основните човешки права и дори категорично заявява, че свободният достъп е бъдещето на интернет базираните културни хранилища.

Цитираните схващания и визии за бъдещето на културното съдържание в дигиталната епоха се развиват в един контекст на добре развити пазарни феномени и публични услуги, каквито са виртуалните библиотеки и хранилища на Google, Europeana и Уикипедия. Наличието на конкуренция в предлагането на съдържание в отворен формат неминуемо насочва обществените нагласи към определен тип потребление и тласка дебата за защитата на интелектуалната собственост в дигитална среда към така необходимия етап на намиране на работещи решения.

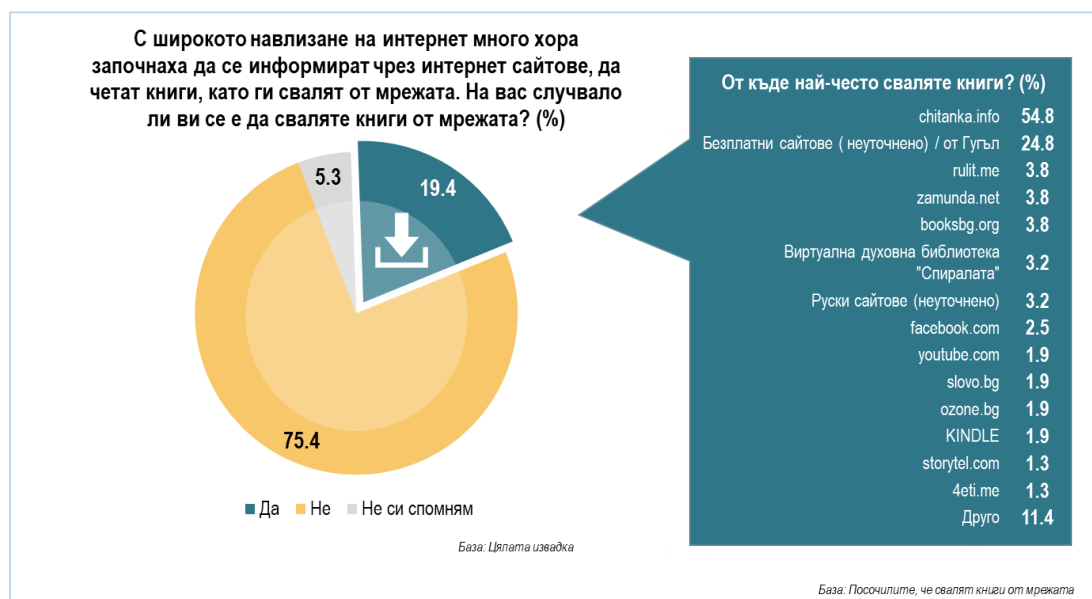
³⁵ Кабаков, И, *Дилеми на културата*, 2015, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

³⁶ Кабаков, И, *Достъп до културно съдържание в Идеи в мениджмънта и политиките за култура 2007-2013*, съст. Иван Кабаков, 2014, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

³⁷ Сотирова, К., *Дигитализация на културното наследство – достъп и дългосрочно съхранение в Идеи в мениджмънта и политиките за култура 2007-2013*, съст. Иван Кабаков, 2014, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

В този контекст и предвид липсата на адекватна регулация на обществените отношения, не е изненадваща степента на разпространение на практики, свързани със свободно сваляне от мрежата на книжни ресурси, част от които подлежат на прилагане на съответните репродуциращи права. Данните от 2021 г. сочат, че на 1/5 от пълнолетното население се е случвало да свалят книги от интернет. Разпределението на ползваните канали за сваляне на такова съдържание категорично показва преобладаващ интерес към безплатни ресурси, налични в платформи в категорията „пиратски сайтове“. Поглед към социално-демографските разрези на свалящите книги от различни канали в мрежата осветлява ценностната обосновка и начина на ориентиране на съответните дейности. Активните читатели в значително по-голяма степен използват конкретни канали, сайтове и хранилища, които познават и посочват поименно, т.е. това не са случайно използвани от тях ресурси, а напротив – целенасочено подбрани и ползвани уебсайтове и мрежи. При по-слабо активните читатели, обратно, по-често се посочват общо Google търсачката и интернет като цяло, което говори за принципно по-слаба и нерегулярна ангажираност с подобни дейности. Очертаната картина се допълва и осмисля от още едно ключово наблюдение – свалянето на книги от мрежата е най-силно застъпено сред високодоходните групи (при 20% средно за извадката, сред хората с доходи над 1000 лв. на член от домакинството свалящите книги са 43%). Липсата на пряка икономическа логика в ползването на предимно свободни книжни ресурси в мрежата, говори за по-скоро практически ориентирано действие, положено и аргументирано през ценностната рамка на свободния достъп до култура.

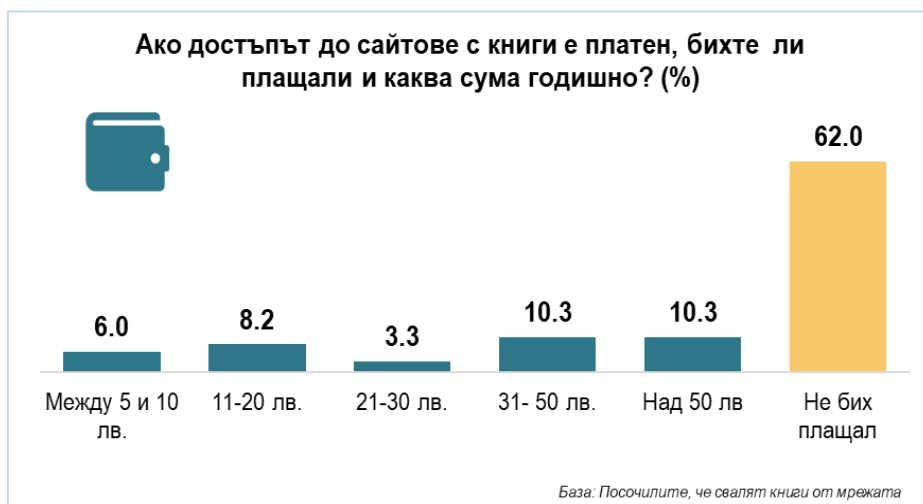
Фиг. 3.9. Свалящи книги от интернет, 2021 г.

Това наблюдение се допълва от измерения в същото изследване дял на теглещите книги от сайтове със свободен достъп – 71%. Други 20% от свалящите книги от мрежата не са теглили от такива сайтове, но споделят, че биха го направили. Българските потребители на такъв тип дигитално съдържание обичайно достигат до него свободно и безплатно, а наличието на подобни практики дава ясен сигнал за това по какъв начин се възприема интелектуалното съдържание, когато то е налично в интернет пространството. Самият канал на разпространение предполага различно разгръщане на отношенията автор/издател – потребител, в което опитите за регулация

изглеждат все по-малко възможни, а претенциите на двете страни – за „абсолютност и изключителност“³⁸, от една страна, и за свобода и достъп, от друга – все по-твърдо споделяни. Още повече, че развиващите се от десетилетия модели на споделяне на защитено интелектуално съдържание в глобалната мрежа и невъзможността за адресирането на този проблем с конкретни законови механизми (нито в посока криминализиране, нито в посока разширяване възможностите за свободен и легален достъп) допринасят за установяването на тези отношения като устойчива практика. На фона на слабата информираност за това по какъв начин се осигурява защитата на авторските и репрографски права у нас и по отношение на наличните онлайн книжни ресурси в частност (52% от свалящите книги не знаят и не са се интересували дали свалят „законно“ или „незаконно“), през лятото на 2022 г. Асоциация „Българска книга“ инициира създаването на Закон за книгата, който да „осигури закрила на книгата като културно, обществено и икономическо богатство“ и да „защитава интересите на всички, които създават книгата - писатели, издатели“³⁹. От 2020-та година Асоциацията прилага и механизъм за докладване на нарушенията на авторското право⁴⁰. Видно от инициативите на единствената организация на книгоиздатели, книготърговци и литературни агенти в страната, фокусът на нейната дейност е поставен върху развиване на националното книгоиздаване и усъвършенстване на законодателството в областта (вкл. по отношение на авторските и сродните им права). Сред целите на Асоциацията, обаче, присъстват и „стимулиране на четенето“ и „осигуряване на по-широк достъп до книгата“⁴¹ – задачи, чиято реализация е в пряка зависимост от начина на регулиране на отношенията в дигиталното пространство и то в ситуация, в която мнозинството от потребителите на налични онлайн книжни ресурси не са склонни да плащат за достъп до тях (62%). В този смисъл, адресирането на тези очаквания на потребителите с балансиран мерки и механизми за контрол е от ключово значение за успешното им прилагане.

Фиг. 3.9. Свалящи книги от интернет, 2021 г.

³⁸ Кабаков, И, Достъп до културно съдържание в Идеи в мениджмънта и политиките за култура 2007-2013, съст. Иван Кабаков, 2014, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

³⁹ <https://news.bg/society/zakon-za-knigata-se-predvizhda-da-brani-interesa-na-izdatelite-i-pisatelite.html>

⁴⁰ <https://www.abk.bg/page/infringement>

⁴¹ <https://www.abk.bg/page/goals>

Фиг. 3.10 Нагласи за плащане на годишен абонамент за достъп до сайтове с книги, 2021 г.

Друга важна тема в този контекст е до каква степен свободният достъп до онлайн книги и учебно съдържание влияе на образователните постижения на учащите. В наскоро публикувано изследване на учени от канадски и британски университети се твърди, че предоставянето на интернет достъп до платформи като Уикипедия на ученици в рамките на образователния процес в училище, спомага за развиване на интерес към четенето и може да подобри образователните резултати.⁴² Предвид факта, че в България голяма част от търсените и свободно сваляни книги от мрежата представляват научна/учебна литература (47%), можем обосновано да предположим, че въздействието на наличния неограничен достъп до такива ресурси би надхвърлило прекия ефект от употребата на съответното четиво. Дори една подобна хипотеза е достатъчен повод за размисъл и оценка на добавените ефекти от улеснения достъп на определени групи до онлайн книжни и образователни ресурси, чиято регулация да се основава на баланс между интересите на потребителите и тези на авторите/разпространителите. Видно от цитираните данни за степента на навлизане на четенето от дигитален носител, читателските практики са все още доминирани от четенето на хартия, макар да е налице устойчива тенденция за разширяване разнообразието и разпространението на дигиталните форми на четене и намаляване дела на четящите преимуществено на хартия. Тези промени, допълнително ускорени под въздействието на пандемията от Covid-19, дават основание за инициране на широк диалог за бъдещето и посоките на развитие на политиките в областта на книгите, насърчаване на четенето и грамотността, и подкрепа за авторите и издателския сектор.

⁴² Laura Derksen, Catherine Michaud-Leclerc, Pedro C.L. Souza, *Restricted access: How the internet can be used to promote reading and learning*, *Journal of Development Economics*, Volume 155, 2022

Фиг. 3.11. Сваляна и четена в интернет литература, 2021 г.

Какви книги сваляте/четете свободно в интернет? (%) (възможен в повече от един отговор)	
Художествена литература	60.9
Научна и учебна литература/свързана със специалността ми	46.7
История, исторически книги	31.5
Справочна литература, енциклопедии и пр.	26.1
Литература, свързана с хобито ми	21.2
Влияние на световните елити и тайни общества върху хората	12.5
За духовно израстване / самоусъвършенстване	1.6
Фантастика	1.1
Медицински	1.1
Друго	3.5
Не мога да определя	3.3

База: Посочилите, че свалят книги от мрежата

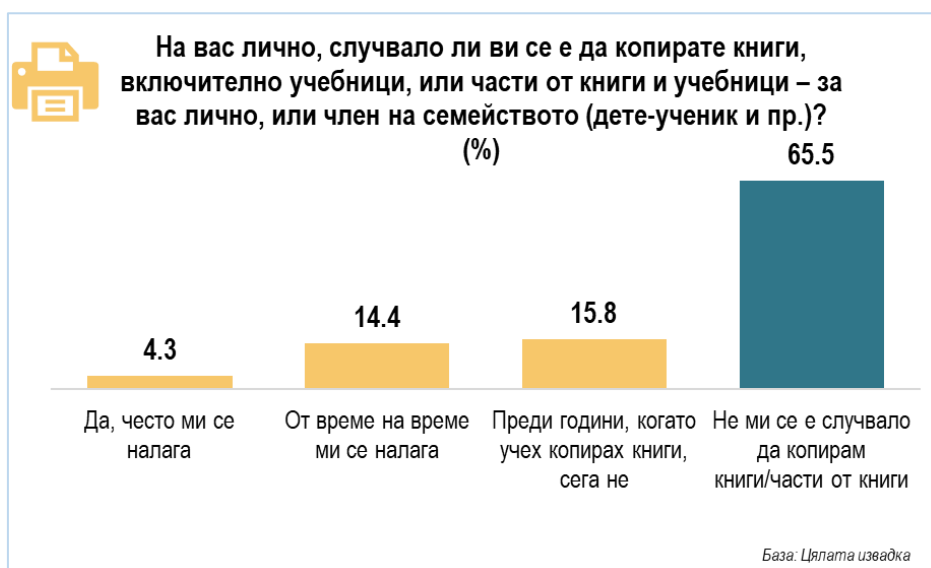
Копирането на книжни ресурси също е практика, чието разпространение поставя редица въпроси, свързани с отношенията авторство-книгоиздаване-потребление. Данните за 2021 г. показват, че копирането на книги, учебници и друга литература е разпространено сред 19% от пълнолетното население, а на други 16% се е случвало да го правят в миналото, но вече не го практикуват. В България възпроизвеждането на вече публикувани произведения обхваща предимно материали тип учебна литература и на следващо място – научна и справочна литература. Този тип практики не влизат в конфликт със Закона за авторското право и сродните му права, чл. 24, ал.9 от който допуска без съгласието на носителя на авторското право и без заплащане на възнаграждение „вече публикувани произведения от общодостъпни библиотеки, учебни или други образователни заведения, музеи и архивни учреждения, с учебна цел или с цел съхраняване на произведението, ако това не служи за търговски цели“⁴³. Ако, обаче, възпроизводството се случва извън оказаните места, както по данни за 2021 г. процедират 92% от копиращите, те дължат определени компенсации на автора. Проблем представлява, обаче, липсата на проследяване и контрол на тези практики, защото, макар и с учебна цел, те ощетяват авторите, които следва да получават отчисления за репрографски права. Според генералния секретар на Международната федерация на организациите за репрографски права (IFFRO), Олаф Стокмо, проблемът в България не е законодателен. Той заявява, че „в България има законодателство, което предполага ползвателите да възнаграждават авторите и носителите на права, но, за съжаление, това законодателство не се изпълнява“⁴⁴.

Пряк конфликт с текстовете на закона представляват също практиките на закупуване на вече копирани книги/учебници, които предполагат организация по възпроизводство на книжни ресурси с търговски цели. По данни от проучването, 7% по настоящем купуват подобни ресурси, а за висока честота на тази практика свидетелства 1% от пълнолетното население.

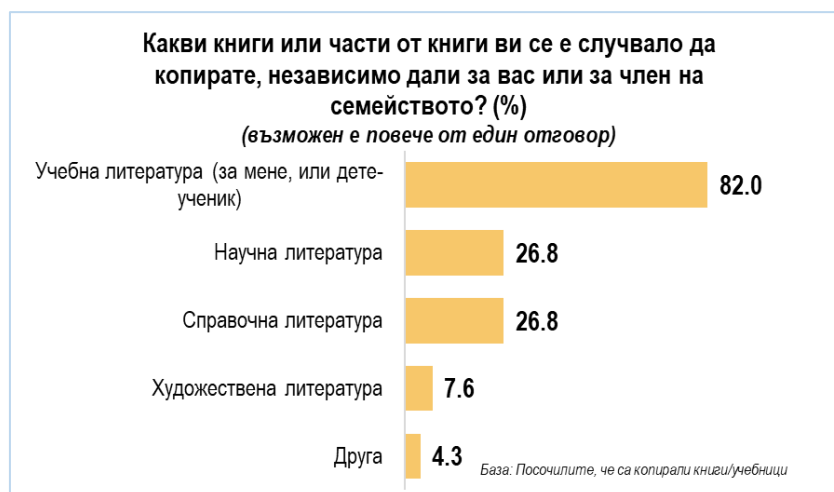
⁴³ Закон за авторското право и сродните му права, <https://lex.bg/laws/ldoc/2133094401>

⁴⁴ <https://bnt.bg/bg/a/avtorsko-pravo-i-reprografski-prava-idva-li-krayat-im>

Фиг. 3.12. Разпространение на практиката за копиране на книги, 2021 г.

Фиг. 3.13. Видове копирана литература, 2021 г.

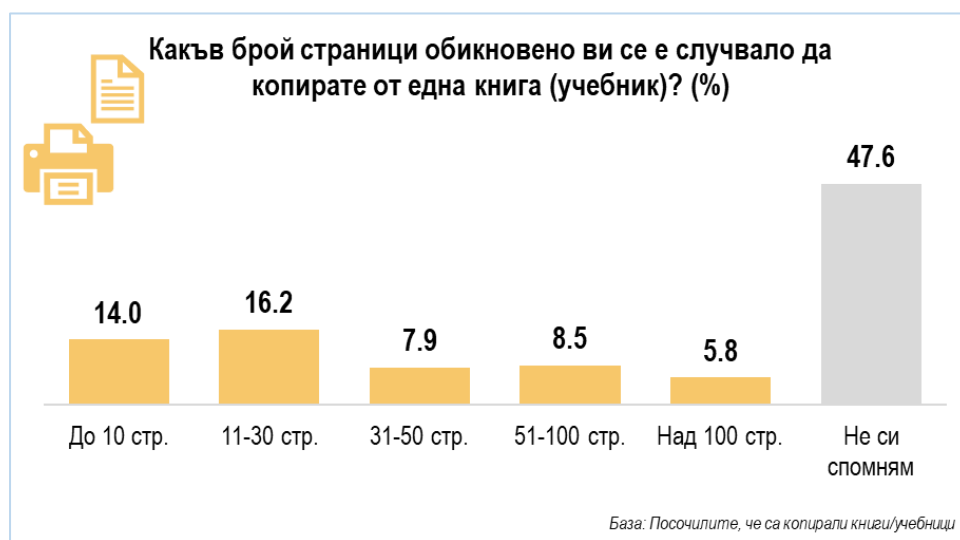

Копирането на текстове е феномен, който намира категорично обяснение, осмислен през профила на практикуващите подобно възпроизводство. Над 50% от копиращите са жители на областните градове, сред тях преобладават млади хора – учаци или родители с деца в училищна възраст. Сред копиращите преобладават висшистите, както и жените, които представляват 73% от често копиращите. Съвсем логичен е значителният дял на жените в структурата на копиращите, предвид факта, че именно майките на деца-ученици са по-активни в копирането на учебници. На практика, на всички представители на възрастова група 18-30 години се е случвало да копират учебна литература, което ясно показва, че в съвременните реалности тези практики са най-силно обвързани с и зависими от образователния процес в училищното образование. Изцяло в логиката на описаните по-горе практики, най-активно копиращи книги и части от книги са учациите. За разлика от практиките на сваляне на книги, копирането не зависи от принципната активност и интензивност на четене, вероятно защото е в по-малка степен свързано с личен интерес (особено

при родители с малки деца-ученици), същевременно се отнася най-вече до конкретни учебни материали и по-рядко книги.

Когато говорим за копиране на книги и учебници е важно да уточним, че преобладават практиките за частично копиране на такива ресурси, вероятно като следствие от значимия дял на учебната литература в структурата на копираните текстове. Макар че близо половината от запитаните не си спомнят по колко страници обикновено копират от книга/учебник, минимална част от тях заявяват, че копират над 100 стр.

Фиг. 3.14. Среден брой копирани страници, 2021 г.

Описаните практики по отношение на свалянето и копирането на книги и учебници в България сигнализират за необходимостта от спешни мерки за осигуряване на справедлива, защитена и достъпна среда за потребяване на подобни ресурси. Понастоящем прилаганият подход на negliжиране и по този начин легитимиране на противоречащи със законодателството практики, е в състояние единствено да създаде още по-силно противопоставяне в позициите на различните заинтересовани страни. Институционалният и публичен разговор по тези теми би следвало да цели сближаване на тези позиции, постигане на обществен консенсус по тяхното регулиране и регламентиране, и осъществяване на контрол върху изпълнението на взетите решения.

Сравнителният поглед, проследяващ развитието в циркулацията на книги в България в последните 15 години показва непрекъснато „догонване“ на много по-бързите и целенасочени реакции на западните пазари (и не само) спрямо глобалните трансформации в потребителските практики и поведение. Същевременно, макар и бавно, процесите на свиване на читателската аудитория и особено на активните читатели, изискват спешни и ясно фокусирани мерки за връщането на книгите в „състезанието“ и в реалната конкуренция за свободното време и вниманието на хората. Давайки си сметка за трансформациите в понятието за четене, което все по-често ограничава „осмислянето“ на прочетеното до рамките на чисто практическата полза, усилията, обратно, трябва със все по-голяма широта на размаха си да създават условия и провокират интерес към тясното понятие за четене. Тези условия, несъмнено, са в голямата си част свързани с развиване

на интереси, умения и потенциал още в ранна детска възраст – процес, който дори да получи силен старт в семейството, трябва да намира достатъчно поддръжници и в хода на порастването на детето. Само така може да се изгради разнообразна подкрепяща среда, която не само да не позволява отчуждаването от книгите за сметка на други занимания, но и да ги интегрира като част от един цялостен, актуален и референтен поведенчески модел.